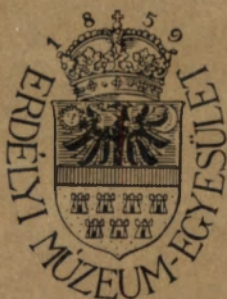

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

213

EMLÉKEZÉS SZÉCHENYI ISTVÁNRA ERDÉLYBEN 1991-BEN

CSETRI ELEK, FÁBIÁN ERNŐ,
BENKŐ SAMU, NAGY GYÖRGY
ÍRÁSAI

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR 1992

**Megjelent
Dr. Kéri Zoltán
anyagi támogatásával**

**orozatot szerkesztő
Dávid Gyula**

**Különlenyomat
az Erdélyi Múzeum 54. kötet 1992. 1—4. füzetéből**

**Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdája
1992-ben.
Felelős vezető Tonk István**

Csetri Elek

Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása

Nem lehet Széchenyiről úgy beszélni, hogy szó ne essék liberalizmusáról. Ezt a fogalmat azonban vele kapcsolatban nagyrészt közgazdasági értelemben használják. Értékelői főleg arról beszélnek, hogy miként igyekezett a feudalizmus-abszolutizmus bilincseibe zárt Magyarországot a liberális gondolkodók eszmerendszerének megfelelően gazdasági-társadalmi tekintetben felemelni, közelíteni Európához. Háttérbe szorul viszont a liberalizmus politikai tartalma: az, hogy Széchenyi felfogásában a szabadság társadalmi és nemzeti, kollektív és egyéni jogokat és felemelkedést jelentett Magyarország és népei-osztályai számára. A fenti Széchenyi-képhez talán az is hozzájárult, hogy az 1848–49-es szabadságharc vezetése Kossuth Lajos kezébe került, a beteg Széchenyi pedig szanatóriumba vonulva marcangolta önmagát a történetek, a nyílt összeütközés előidézéséért. Így a közvéleményben a szabadság bajnoka Kossuth lett, Széchenyi szerepe pedig elsősorban a polgári átalakulás kezdeményezésében, a reformkor kimunkálásában domborodott ki. Sőt, az ország fejlődésében a politikaival szemben a gazdasági tényező prioritását hirdető Széchenyire valamiképpen a megalkuvás árnyéka is borult. Valójában Széchenyi Magyarország szabadságának következetes híve maradt, méltóképpen ahhoz az eszményhez, amelyet erről a fogalomról már ifjúkorában kiformált magában. Talán ezért sem árt, ha az alábbiakban Széchenyi szabadságfogalmának politikai tartalmáról és annak kialakulásáról szólnunk. Annál indokoltabb ez, mert az ifjú Széchenyi politikai fejlődését eddig elég sommásan intézték el, és nem tulajdonítottak annak nagyobb fontosságot. Pedig nyilván nem lépett színre egyszeriben teljes politikai fegyverzettel, hanem érettségét alapos munka-tanulás-felkészülés előzte meg.

1. Az ifjú Széchenyi naplójában mintegy szemrehányással illeti különben tisztelt és szeretett szüleit neveltetésének elhanyagolása miatt. Furcsán hangzanak ezek a sorok annak a szájából, aki tudja, hogy szülei már gyermekkorában idegen nyelvekre taníttatták és olyan magas arisztokrata körökben jártas, társasági emberré formálták, aki szívesen olvasott, írt, utazott, táncolt, lovagolt, vívott és úszott. Igaza volt viszont, hogy elhanyagolták magyar és latin nyelvtanulását, nem közelítették eléggé népéhez és országához; számára jövőt csak az osztrák monarchia kereteiben terveztek, annak rendszere és korlátai között. Neveltetése hiányosságai között azonban az ifjú Széchenyi — a magyar nyelv elhanyagolása mellett — elsősorban az eszmei-politikai felkészítést kifogásolta.

Miről is van szó? Ismeretes, hogy édesatyja, Széchenyi Ferenc a hagyományos műveltségen kívül a felvilágosodás eszmekörében is jártas volt. Könyvtárában a klasszikusok mellett ott sorakoztak a 18. század nagy gondolkodóinak kötetei, akik szembefordultak az ancien régime avított világával és új, polgári rend eljövételét jósolták és készítették elő. Nem véletlenül dolgozott Széchenyi édesatyjának nagycenki udvarában titkárként az a plebejus származású Hajnóczy József, aki a jozefinizmus és szabadkőművesség hívéből a feudalizmus ellenfele, az 1790–91-ben kibontakozó nemesi-nemzeti reformmozgalom haladó szárnyának támogatója, a gazdasági-társadalmi

átalakulás, az örökválság és jobbágyok birtokjogának harcosa, végül pedig a francia forradalom eszméinek hirdetője és a magyar jakobinus mozgalom radikális ágazata, a Szabadság és Egyenlőség Társaságának egyik igazgatója lett, hogy majd a Martinovics-összeesküvés mártírként társaival együtt a budai Vérmezőn végezze be ígéretes pályafutását.

A mozgalom elfojtása után és az azt követő időszakban az abszolutizmus nyílt és durva szakasza következett; ez Széchenyi Ferencet eszmei fejlődésében megállította, s a felvilágosodás eszméinek szolgálata helyett fokozatosan a monarchia és az egyház hívévé szelődött.

Közösségi elkötelezettsége jeleként megalapította a máig nevét viselő Széchenyi Könyvtárat, élete végéig művelődésünk lelkes támogatója maradt, politikai síkon azonban a fennálló rendszer hűséges híveivé nevelte fiait, köztük Széchenyi Istvánt is. Hősünk neveltetése még inkább ebbe az irányban tolódott el, amikor 1809-ben, 18 évesen a nemesi inszurrekció soraiba lépett, majd a császári-királyi hadsereg lovastisztje lett és részt vett a napóleoni háborúk utolsó szakaszának harcaiban. Az ifjú Széchenyi István futártisztként tűnt ki a francia császár sorsát megpecsételő lipcei csatában, jelen volt a Napóleon tábornokából nápolyi királlyá avanszált Murat elleni itáliai hadjáratban, s a háborúból négy érdemrend birtokosaként tért haza.

Széchenyi a császárvárosban tartózkodott a korszakot lezáró bécsi kongresszuson, amelyen Európa új térképét körvonalalták és hatalmi egyensúlyrendszerét kifomálták. És miközben a sorsdöntő politikai-katonai tárgyalások folytak, a nyalka huszárkapitány a bálokon együtt táncolt a kongresszussal, s könnyűvérű fiatal arisztokrataként részesült annak szórakozásaiból és pajzán játékaiból.

A csaknem negyedszázados háborús időszak után a békeévek következtek; ezek kedvező alkalmat nyújtottak az ifjú Széchenyi igazi egyéniségének kialakulására, szellemiségének-műveltségének kiegészítésére, egyben politikai eszmevilágának megvizsgálására és revíziójára. A monarchia iránti hűség, a feltétlen katonai engedelmesség és vasfegyelem, a régi rend, az abszolutizmus légköréből való kiemelkedés hosszú folyamat volt az életéből több mint másfél évtizedet a Habsburg-armada fekete-sárga lobogói alatt eltöltő Széchenyinek.

Több értékelőjének feltűnt a háborúból hazatért ifjú Széchenyi általános elégedetlensége: a monarchia, a császár személye, az osztrák hadsereg, az uralkodó körök fölött egyaránt méltatlankodik. Valójában arról van szó, hogy az európai és hazai valóság megismerése, saját élettapasztalata, olvasmányainak és utazásainak élményanyaga válságba sodorták a gyermekfejjel háborús zivatarba keveredett, de onnan élettapasztalatokkal kivergődő ifjút, aki helyet keresett magának a magyar parlagon. Őt nem ragadta magával az európai monarchák, vezető körök és tábornokok, az egész abszolutizmus győzelemittas ujjongása a „korzikai szörny”, Napóleon legyőzése és az Európát alakító bécsi kongresszus idején. Annál kevésbé, mert megérezte az önkény, a zsarnokság, az abszolutizmus ellenében az új szellők fuvallatát. Azoknak következményeit, eredményeit, amelyekkel szemben a Habsburg Monarchia erősen, szűkebb hazája, Magyarország pedig még jobban lemaradt. Az elégedetlenség leginkább a változtatás szükségességét érleli a gondolkodó emberben, Széchenyi ennek rendjén alakította át eszmeisége tartalmát, és ahhoz igazította politikai magatartását. Mert jóllehet nemegyszer magába roskadt, de ismételten talpra állt, és mindent elkövetett, hogy kialakuló elhivatottságához méltóképpen viselkedjék és cselekedjék.

A kiindulópont számára a korabeli Európa és Magyarország helyzete-állapota volt. Európa-képét főleg a napóleoni hadak-útja és utazásai alakították ki. Katonakorában bejárta nemcsak Magyarországot, hanem a monarchia több tartományát: Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, az olasz és német föld számos államát-vidékét. Ahova nem sodorták a háborús viharok, utazásai színhelyeként gyarapították tudását-tapasztalatait. Többször járt a fejlett Nyugaton, Angliában, Francia- és Németországban, a Mediterraneum térségében, a csodás Itáliában, Görögországban, a színes Keleten, a Török Birodalom országaiban, Európa és Ázsia határvidékén, megfordult Szicília és Málta parti tájain és szikkadt városaiban. Jártában-keltében a legkülönbözőbb fajokról-népekről alkotott képet, megismerte azok szokásait, műveltségét és jellemvonásait. A fejlett nyugati országok civilizációja, szellemisége és politikai rendszere, Anglia virágzó gazdasága és alkotmányossága, Franciaország előhaladása és szervezettsége, a német államok városainak és falvainak fejlettségi színvonala vagy akár Itália művészete és mezőgazdasága éppúgy mintaértékű volt számára, mint amilyen taszítóerő a Török Birodalom despotikus rendszere, embertelen kegyetlenkedése és középkorias elmaradottsága, városainak és vásárainak keleties zsujva és zűrzavara, a görög kolostorok szerzeteseinek babonás világa és érdekhajhászása.

2. Világlátása ráébresztette műveltségének hiányosságaira, ifjúkori tanulmányainak sokban torz és felületes voltára. Mindezen autodidakta módon igyekezett segíteni, elsősorban úgy, hogy rengeteget olvasott és tanult. Hála főleg Viszota Gyulának, hatalmas szellemi öröksége kritikai sajtó alá rendezőjének és értékelőjének¹, valamint Bariska Mihálynak² és másoknak, ma már elég világos, hogy olvasmányainak milyen széles skálája terebélyesítette világnézetét és műveltségét. Ezúttal a közgazdasági szerzőkről nem szólunk, mert az írók közül számunkra elsősorban azok fontosak, akik a politikatudomány terén formálták és szabadságképét kimunkálták.

Közvetlen elődeivel és a reformkor nagyjaival egyetemben az ifjú Széchenyi szellemi-politikai arculatát s benne a szabadságról alkotott képet mindenekelőtt a felvilágosodás írói rajzolták ki, de hatottak rá korának gondolkodói is: a franciák közül Montaigne, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Madame de Staël és az enciklopédisták.

Széchenyi rokon lélek volt Montaigne-nyel a fáradhatatlan, szüntelen cselekvésben és sztoikus bölcselkedésben. Olvasásakor nem véletlenül a magyar nemesség korabeli harciatlansága és éretlensége jutott eszébe.³

Montesquieu-nek Széchenyi gazdasági gondolkodására gyakorolt hatását már Kautz Gyula kimutatta⁴; itt a nagy felvilágosítónak mindössze azt az alaptételét említjük, hogy az állam jóléte „az országlás tökéletessége”⁵. De Széchenyi Montesquieu-nek olyan tételeit is átveszi, hogy a despotikus államokban nincs vagyonbiztonság és „financiális igazság”.⁶ A *De l'Esprit des lois* olvasásakor még inkább megerősödött az angol alkotmányosság iránti csodálata. Mikor a szigetország alkotmányos életét tanulmányozta s

¹ Gróf Széchenyi István összes művei 2—15. k. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Viszota Gyula. Bp. 1921—1939.

² Bariska Mihály: *Gr. Széchenyi István és a francia irodalom*. Bp. 1928.

³ Bariska: i. m. 17—20.

⁴ Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődéstörténete és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest 1868. 274—299.

⁵ Széchenyi István: *Világ*. Pest 1831. 178.

⁶ Bariska: i. m. 25.

polgárainak szabadságjogait vizsgálta, önkéntelenül eszébe jutott, hogy a magyar országgyűlést minden alkotmányos előírás ellenére évtizedeken át nem hívták össze.⁷

Jóllehet egyházellenes álláspontjával nem értett egyet, Voltaire, a 18. századi európai irodalom legegységesebb alakja, nagy tekintély volt Széchenyi eszmévilágában. Annál inkább, mert műveinek 71 kötetes kiadását olvashatta már édesatyja könyvtárában is. A nagy felvilágosító gondolatai közül főleg a vallási türelmességről vallottakat fogadta el Széchenyi. Vagy azt, hogy nagy embereknek azokat lehet tekinteni, akik képesek egy egész nemzet előítéleteivel felvenni a harcot.⁸ Itt is feltűnő, hogy olvasmányából legszívesebben azokat a megállapításokat válogatja ki, amelyek hazájában is időszerűek és megoldásra várnak. Másrészt az olvasottakat nemcsak megszűri, hanem józan kritikával mérlegeli — állásfoglalása tehát mindinkább a gyakorlati politikus gondolkodására emlékeztet.

A felvilágosodás századának szellemóriásai közül Rousseau szépirodalmi és államelméleti eszméivel egyaránt hatott Széchenyre. A *Confessions*-nál a „melancholikus, romantikus lemondás” hangulata vett erőt időnként rajta, amit leginkább Meade Selina iránti szerelme táplált. „A politikus és nemzetgazdász Széchenyt a *Contrat social* érintette leghatékonyabban” — írja a francia olvasmányait értékelő Bariska.⁹ Rousseau gondolatai közül kiemelésre érdemes az, amellyel a birtoktalanok jogait védelmezi a birtokosokkal szemben. Széchenyi nem véletlenül inspirálódik Rousseau munkájának ama II. fejezetéből, amely a törvény és törvényalkotó nép kérdéseit tartalmazza; később keserűen tapasztalhatta embertársai boldogulását kereső-kutató nagy elődje igazságát. Ti. mikor reformgondolataival megjelent az ország színe előtt, a megállapodott szokások és a meggyökeresedett előítéletek egész sorával kellett szembeszállnia, s az akkor nemzetet alkotó nemesség hallani sem akart arról, hogy bajain, az ország nehézségein segítsenek.¹⁰ Széchenyi átveszi a Társadalmi szerződés legsarkalatosabb tételét, a *pacte social* létrejöttének, az államalakulás módjának és céljának felfogását. Elmondható tehát, hogy Széchenyi szabadságfelfogása az egyéni és társadalmi-állampolgári szabadságról, annak mibenlétéről, hasznosságáról és hatáiról, az önkötelezésről vallott nézetei jórészt Rousseau-ra vezethetők vissza. Kétségtelen viszont, hogy hasonló nézeteiben az ifjú Széchenyi távolról sem ment el olyan messzire, mint a jakobinusságot elméletileg előkészítő felvilágosító elődje. Annál kevésbé, mert szemei előtt lebegtek a francia forradalom történetének nemcsak előremutató példái, hanem egyben a terror vérengzéseinek keserű tapasztalatai is.

Egészen különleges Madame de Staëlnek hősüinkre gyakorolt hatása, akit személyesen ismert. Nemcsak arról van szó, hogy Byron (Széchenyi eszményképe) a világirodalom legnagyobb írónőjének tartotta Staël asszonyt, hanem magával ragadhatta annak humánuma és bátorsága, a napóleoni korszakban erőszakkal és önkénnyel szembeni forradalmi álláspontja, nemkülönben éleslátása a nemzeti érzés és mozgalmak jelentőségének felismerésében. Ezzel kapcsolatban idézni érdemes Madame de Staël híres gondolatát, amelyet Széchenyi több változatban leír: „Une nation n'a de caractère, que lorsqu'elle est libre?”¹¹ vagy „Une nation n'a de véritable force que lorsqu'elle este

⁷ Uo. 28.

⁸ Uo. 35–37.

⁹ Uo. 46.

¹⁰ Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Vizsota Gyula (a továbbiakban: Széchenyi naplói). Bp. 1926. II. LXXIV–XCIV. (Gróf Széchenyi István összes művei X.)

¹¹ Széchenyi István: *Napló*. Válogatta, szerkesztette, a fordítást ellenőrizte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Oltványi Ambrus. 2. kiad. Bp. 1982. 188. (A továbbiakban: Széchenyi: *Napló*)

libre?"¹² De felhasználta Széchenyi Madame de Staëlnek azon gondolatait is, amelyeket az emberi perfektibilitásról, a közvélemény fontosságáról és a sajtószabadságról írt.¹³

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy Széchenyi csak francia szerzőkből ihletődött. Sokkal szélesebb körben tájékozódott. Így bőven olvasott angol és amerikai állambölcselek műveiből is (az angolszász hatás miatt később angломániával vádolták). Ismerte Locke felfogását is, legnagyobb hatással azonban Benjamin Franklin volt rá, akinek erkölcsi, gazdasági és politikai műveit megvásárolta és eredményesen tanulmányozta. Észak-Amerika függetlenségi harca, nagy tekintélyű alakjának és gondolkodójának közösségi elkötelezettsége s különösen az a tanítása gyakorolt rá nagy hatást, melyben az amerikai felvilágosító arra tanította: ne sajnálja az időt és fáradságot a maga jobbítására és önképzésére fordítani, életét pedig hazája és embertársai javára, a siker ezután nem maradhat el.¹⁴

Széchenyi 1819. évi naplófeljegyzéseiben Adam Müller több munkával szerepel. A romantikus állambölcseleknél minősülő Müller a különböző népek önként vállalt, szabad együttműködését hangoztatta. Azt, hogy az európai népek sokkal inkább egymáshoz vannak kapcsolva szokások, életmód és különféle igények által, semhogy egy nép ókori mintára az elszigetelődés álláspontjára helyezkedhessek.¹⁵

3. Külön is elemeznünk kell a francia forradalom szerepét Széchenyi szabadság-felfogásának alakulásában. Előjáróban el kell mondanunk, hogy a kérdést alaposan tanulmányozta, forrásainak és szintéziseinek mintegy 60 munkából álló gyűjteményével rendelkezett, az akkor ismert legjelentősebb művekkel, így Louis Blanc, Lamartine, Lameth, Pradt és Ségur szintéziseivel, Madame de Staël pamfletjeivel és irodalmi műveivel, Fain, Fouché és Las Cases visszaemlékezéseivel.¹⁶ A munkák egy része már Széchenyi fiatalkorában megjelent, a többi meg később. Széchenyi egész forradalomképében döntőnek az számított, hogy a gyakorlat, az események milyen mértékben valósították meg azokat az eszményeket, amelyeket a forradalom zászlójára tűzött, mindenekelőtt a központban álló szabadság gondolatát. Vonatkozik ez elsősorban a forradalom közsímet hármas jelszava, a *Liberté, Égalité, Fraternité* érvényesítésére.

Forradalomhoz való viszonyulásában különbséget kell tennünk Széchenyi ifjúkori és későbbi véleménye között. Hazája jövőjén gondolkodó kortársaival együtt, Széchenyi sem tudta kivonni magát a nagy történelmi sorsfordulót jelentő francia forradalom eszmei hatása alól, később azonban — főleg a Magyarország függetlenségét és haladását akár fegyveres úton is felvállaló Kossuthal szemben — a meggondolt államférfi a forradalom elriasztó tanulságait regisztrálja, figyelmezteti hasonló megrázkódtatásoktól féltett nemzetét, és egyre erőteljesebben forradalomellenes álláspontot képvisel. Kétségtelen, hogy Széchenyi nem volt forradalmi lélek, került a forradalmi megoldásokat, bár az nem zárható teljesen ki mint történelemformáló tényező. Bizonyos, hogy a forradalmi túlzásoktól-megoldásoktól féltette hazáját, s tisztában volt a *Szabadság, egyenlőség,*

¹² Idézi Bariska: i. m. 57.

¹³ Uo. 57–60.

¹⁴ Széchenyi naplói II. LVII. CLI.

¹⁵ Gruber Miklós: *Széchenyi eszmevilágának romantikus gyökerei*. Bp. 1941. 20.

¹⁶ Louis Blanc: *Histoire de la révolution française* 1–4. Bruxelles 1847–1854.; Alphonse Lamartine: *L'histoire des Girondins*. Paris 1847; Alexandre-Theodor-Victor Lameth: *L'histoire de l'assemblée constituante*. 1–2. Paris 1828–1829; Dominique Pradt és Madame de Staël forradalmi és napóleoni korszakra vonatkozó több munkájáról és Philippe Ségur *Histoire de Napoleon et de la grande armée pendant l'année 1812*. 1–2. Paris 1824 c. összefoglalójáról van szó. A források közül Agathon-Jean-François Fain: *Manuscrit de 1814*. Paris 1827; Joseph Fouché: *Mémoires*. Paris 1824 és Emmanuel Las Cases: *Journal*. Paris 1841 c. munkáiról van szó.

testvériség jelszavainak korlátaival, azonban túlzottnak tartjuk az olyan megfogalmazásokat, amelyek részéről a francia forradalom teljes elutasítását sugallják.¹⁷ „A francia forradalom már féktelenség volt, nem szabadság, azt pedig Széchenyi gyűlölte” — írja egyik értékelője.¹⁸ Még kevésbé érvényes ez a fiatal Széchenyre. Úgy véljük, nem arról van szó, hogy az ifjú Széchenyi „utálja a forradalom egyenlőség és szabadság ígét, fél a század fákvavivőinek célzatától, amely minden régít meg akar dönteni, semmisíteni”.¹⁹ Vagy mintha annak ráhatása az erkölcsök lazulásában mutatkozott volna, s előtte a forradalom egyedül az öldöklés és zavar képzetét villantotta volna fel.²⁰ S az sem áll, hogy a forradalom hatása a fiatal katonatisztre „az ifjúkor hevüleenysége”-nek volna tulajdonítható.²¹

A kortárs Széchenyi annál sokkal jobban tisztában volt a francia forradalom történelmi jelentőségével, sorsdöntő következményeivel, az emberiség, főleg Európa fejlődésében és a modern Franciaország kialakulásában játszott szerepével a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési intézményrendszer megteremtése vonalán. Nemkülönbön értékelte a szélesebb társadalmi rétegek felszabadításában és azok anyagi és erkölcsi erejének mozgósításában elért eredményeket, a szabadság jelszavának varázslatos erejét, a napóleoni korszak sokirányú megvalósításait, az új arculatú francia hadsereg kiemelkedő katonai sikereit és azok európai kihatását, szintúgy a forradalom serkentő hatását a nemzeti mozgalmak kialakulására. Eszményképe kétségtelenül az angol alkotmányosság volt, de a francia forradalom hármasszóval lényegében elfogadta. Az ország polgárainak törvény előtti egyenlősége Széchenyinél alapállás kérdése, s 1842. évi akadémiai beszéde a néptestvériség, nemzetek-nemzetiségek testvériségének beszédes bizonyítéka. A szabadság-gondolat egész politikai programját meghatározta. A nemzet, a különböző társadalmi rétegek és az egyén szabadságának egyaránt elkötelezettje volt, de látta, hogy a szabadság-eszmény mennyi visszaéléshez vezethet. Ennek kapcsán Széchenyi a girondista Marie-Jeanne Roland asszony példáját idézi, akit a jakobinus diktatúra alatt halálra ítélték. Mikor a szerencsétlen elítélt a vesztőhely tövében a néplelkesezés emelte szabadságszoborral találta magát szemben, iszonyatos helyzetéről megfélemlítve, elérzékenyülve és az egekhez fordulva ezt remegte: „Oh szent szabadság, te égi malaszt, mennyi aljas, mennyi igazságtalan, mennyi embertelen bitorolja szent nevedet.”²²

Ha jól ismerte a forradalom eszméit, hatásuk alól nyilvánvalóan nem vonhatta ki magát. Ide vonatkozik Grünwald Bélának az a megállapítása, hogy „ő szította magát tele az európai eszmékkel s belőle áradtak szét az ország minden részébe”.²³ Erre vall Széchenyi 1819-es naplóbejegyzése, hogy „a jövőendő nemzedék azután hadd menjen egy lépéssel előbbre, a világosság felé”.²⁴ Minthogy egész politikai reformprogramja egyedül a felvilágosítás gondolkodóiból nem vezethető le, csakis annak a gazdag tapasztalatanyagának az ismeretéből, amelyet a francia forradalom példatára nyújtott számára. Az sem tekinthető véletlenszerűnek, hogy Napóleont, a forradalom folytatóját, a polgári intézmények nagy építőjét — bíráló megjegyzések ellenére is — többnyire dicséri, amiért

¹⁷ Ezzel kapcsolatban hadd idézzük Bariska megfogalmazását: „Széchenyi tehát a forradalmat általános politikai és szociális szempontok alapján elítéli”. I. m. 82.

¹⁸ Uo. 82.

¹⁹ Széchenyi naplói II. XCI.

²⁰ Uo. I. CXXXV—CXXXVII.

²¹ Bariska: i. m. 80.

²² Széchenyi István. 1791—1860. Akadémiai beszédek. Kosáry Domokos utószavával. Bp. 1991. 34.

²³ Széchenyi eszmevilága. Bp. 1914. II. 15.

²⁴ Uo. 18.

ismerősei megbotránkoztak;²⁵ a császár öreg gárdájának egyetlen katonáját száz porosz zsoldosnál többre tartja.²⁶ Nem vitás: a francia forradalom eszméi és lefolyásának mozzanatai egy életre szóló tanulsággal látták el az ifjú Széchenyit.

4. Hasonló elvi-politikai tartás íratja vele 1826-ban: „Es ist nun der Prozess oder vielmehr der Kampf zwischen Absolutismus, und dem Rechte der Völker.”²⁷ Máskor meg úgy jellemzi a korszakot, hogy azt az abszolutista és alkotmányos rendszer közötti küzdelem jellemzi, s abból az utóbbi fog győztesként kikerülni.²⁸

Az abszolutizmus pedig a monarchák Szent Szövetségére támaszkodott. Látnunk kell tehát mindenekelőtt: miként is viszonyult Széchenyi ehhez a nemzetközi hatalmi szervezethez? Politikai arculatából önként következett, hogy Széchenyi szemben állott azzal, és véleményét nem is nagyon titkolta. Bírálata mindenekelőtt a Szent Szövetség egyik talpköve, a Habsburg Birodalom belső szervezete és intézményei, sőt a monarchia és uralkodója ellen irányult, mégpedig annak az általános elégedetlenségnek a keretében, ahogyan ezekre tekintett és amelyre értékelői eddig is felfigyeltek.²⁹ Mint tapasztalt és összehasonlítási alappal rendelkező sorkatona, erősen kifogásolta a császári-királyi hadsereg szervezési hiányosságait, ezredeinek elégtelen helyzetét, közkatonáinak lerongyolódott és nyomorult állapotát-ellátottságát, és szembeállította azt Anglia kitűnő haderejével.³⁰ Mikor könyveit Piemont határán elkobozzák, nyíltan a Szent Szövetség ellen nyilatkozik, mint ahogy szembefordulásának a jele, amikor 1823-ban megállapítja: „oly országban, amelyben a hízelgő, az esküszegő, a hazaáruló hivatalra és jutalomra méltó, míg a törvénytisztelő üldözésnek van kitéve”, valami nincsen rendben.³¹ Franciaországi útja során elkeseredve írja, hogy Ausztriában nagyon kevésbé ismerik, hogy mi az a gondolat- és szólásszabadság.³² A törvényesség uralmának elsőrendűsége és az önkény kirekesztése legszebben a W. Irving szájába adott kijelentésben nyilatkozik meg: „Hol ember emberen uralkodik önkénnyel, ott virág helyett halotti ravatal fedi a mezőt, s az egész természet gyászol.”³³

Az európai népek szabadságmozgalmai során a Szent Szövetség megerősítette a Széchenyiben kialakult képet. E tekintetben külön fejezet (és a magyarországi viszonyok kapcsán még tárgyalni fogjuk), hogy miként viszonyult Széchenyi Metternich kancellárhoz, a Szent Szövetség szellemi-politikai vezéréhez. Előljáróban csak annyit: ha Metternich tehetsége és sikeres pályája Széchenyiben tiszteletet is parancsolt iránta, politikai magatartása és tettei elkerülhetetlenül kihívták, hogy nagy reformerünk szembekerüljön vele.

Hiszen, ha a kancellár a francia forradalom és Napóleon korának minden változásával, újjításával és reformjával az ancien régime-et érezte veszélyeztetettnak, Széchenyi éppen ellenkezőleg: a régi helyébe szükségszerűen épített alkotmányos-polgári rendben és annak megfelelő intézményekben látta a jövő biztosítékát. Természetes következményként Széchenyi államrendszerének alapjában az emberi szabadságeszmény állott. Az ő szabadságeszménye pedig Rousseau tanításaira építkezett, és az egyén részéről a pacte

²⁵ Széchenyi naplói I. CXXXVIII.

²⁶ Széchenyi: *Napló* 187.

²⁷ Széchenyi naplói III. 12.

²⁸ Uo. III. IV.

²⁹ Uo. I. CXXXVII.

³⁰ Uo. I XXXVIII. és CXLII.

³¹ Uo. II. XLVII.

³² Uo. II. XLIV.

³³ Széchenyi *eszmévilága* III. 140.

socialis önkötelezésében, a többség akaratának való alárendelésében rejlik.³⁴ Ebben az értelemben Széchenyi gondolatvilágában a szabadság a közérdekkel azonosul; ennek rendjén mondja: „A közérdek megvalósítása a nemzetek hosszú életének egyedüli biztosítéka. A legnemesebb ösztönök, a legszívrehatóbb hazafias tettek pillantokra csodákat művelhetnek ugyan, de csak a maradandó közérdek helyes felismerése, tisztelete és odaadó szolgálata az a nagy életelv, mely a nemzeteket tartósan egyesíti és a fejlődés dicső útján megtartja. A világtörténet a maga egészében ennek is bizonyítékát képezi.”³⁵

Láttuk, hogy egyik fő irodalmi eszménye, Madame de Staël alapján hirdette: szabadság nélkül nincs nemzeti jelleg. Így teljesen világos, hogy miért lelkesedik az antik világ híres birodalmait és államait megvalósító, akkori értelemben állampolgári jogokat-szabadságot élvező görögök, makedónok és rómaiak történetéért és hagyományaiért; ugyanakkor a modern szabadságeszme megtestesítőjét az Amerikai Egyesült Államokban látja.³⁶ Széchenyi számára a szabadság a legnagyobb érték. A *Contrat socialt* olvasva az jut eszébe: „csak az a nemzet emelkedhetik minden más fölé és szabadíthatja meg magát a szolgaságtól, amely a legnagyobb áldozatot képes hozni a dicsőségért és szabadságért: a földi boldogságot és az életet.”³⁷ Lelkében a kiemelkedő történelmi személyiségek neve összefonódik a szabadság-gondolattal, mely maradandó érték: „Az egyedüli nevek — írja —, amelyek századról századra minden nagy lélekben visszhangzanak, azokéi, akik a szabadságot szerették.”³⁸

A szabadság és függetlenség iránti rajongás fűtötte Széchenyit, mikor 1821-ben Zsibón Wesselényi Miklóssal együtt elhatározták, hogy együtt utaznak az eszményüket sokban megvalósító Franciaországba és Angliába, onnan pedig Amerikába.³⁹ Még a részleges restaurációt megérő Franciaországtól is volt mit tanulnia az abszolutista Ausztriában élő Széchenyinek. Ausztria és Magyarország helyzetének és a szabadságukért fegyvert fogott népek harcának megítélésében Széchenyit az érdekelte, hogy a szabadságeszmények hogyan öltöttek testet az alkotmányosságban.

Ilyen összefüggésben külön kérdés a szabadságeszmény nemzeti vetülete. Ugyanis, ha Széchenyi a korabeli Európa politikai összeütközését alapvetően az abszolutizmus és népszabadság harcában jelölte meg, a jövőt jelentő népszabadságot összekapcsolta a nemzet, a „nemzetiség” szabadságával. A nemzeti gondolat, a nemzeti szellem, a nemzeti mozgalmak jelentőségének felismeréséről van szó; olyan áramlatokról, amelyeknek a francia forradalom nagy lendületet adott, s azok nyomában Európa-szerte új, erős színnel gazdagodott a nemzetközi politikai aréna. Előbb már rámutattunk, hogy Széchenyi politikai világában a nemzeti mozgalmakat a maradandó közérdekkel kell összhangba hozni. Széchenyi felfogásában a nemzeti szellem alig észrevehető módon ered, halkan nevelkedik és fejlődik ki. A nemzetek ereje ugyanis vagy a vad fanatizmusban, vagy a tökéletes nemzeti közműveltségben áll.⁴⁰ A „nemzetiség”-ben Széchenyi szerint szent varázserő van, de száz és száz árnyalatban mutatkoznak a nemzetek hajlamai és irányzatai. A nemzeti gondolat és a nemzeti-nemzetiségi kérdés részletes kifejtésére azonban az ifjú Széchenyi nem vállalkozott. Csak később, eszmeileg-politikailag teljesen érett reformerként nyilatkozott meg a nemzetiségi kérdéstről tartott klasszikus, mintaértékű és

³⁴ Bariska: i. m. 83.

³⁵ Széchenyi eszmevilága II. 135.

³⁶ Széchenyi naplói I. CLII.

³⁷ Uo. I. CLI.

³⁸ Uo. I. CXLVIII.

³⁹ Uo. II. XXI.

⁴⁰ Széchenyi eszmevilága II. 135–136.

lárnoki 1842. évi akadémiai beszédében.⁴¹ Ismeretes, hogy ekkor Széchenyi nemcsak a magyar nyelv túlzott terjesztésével fordult szembe, hanem lándzsát tört minden nemzetiség tiszteletben tartása mellett.⁴²

5. A fenti eszmei keretbe illeszthető az a magatartás, ahogyan az ifjú Széchenyi az 1820-as évek Európájának szabadságmozgalmaihoz viszonyult. Előljáróban engedjünk meg egy idevágó gondolatának idézése: „A valódi szabadságot meg lehet vásárolni — írja 1823. évi naplóbejegyzésében —, de nem pénzzel és földi javakkal — hanem tiszta piros vérrel.”⁴³

„A szabadság szelleme” (ahogyan Márki Sándor nevezi) elsőként 1820-ban Spanyolországban vezetett forradalomhoz a Szent Szövetség Európájában. Az abszolutizmusra épülő európai nagyhatalmak nemzetközi szervezete eredeti célkitűzéseire híven sietett „az uralkodók keresztény testvérisége” nevében a Riego ezredes vezette spanyol mozgalom elfojtására. A Szent Szövetségtől nyert mandátum értelmében a restaurált Bourbonok Franciaországa verte le a spanyol alkotmányosság belsőleg is ingatag erőit (1823). Széchenyi nyilvánvalóan Riegóval, a „felszabadító”-val rokonszenvezett, akit VII. Ferdinánd király parancsára kivégeztek. És szánakozva nézte a középkorias elmaradottságban megrekedt ibériai államot, annak görcsös ragaszkodását szokásaihoz és előítéleteihez, mely őt „az inkvizíció korá”-ra emlékeztette.⁴⁴

A spanyol mozgalmakat néhány hónap múlva az itáliai forradalmi hullám követte. A kezdeményezést és szervezést a félsziget mind a nyolc olasz államában a carbonarik vállalták magukra. Dél-Itáliában, a „két Szicília királyságban” az antiabszolutista és függetlenségi harc irányítását Guglielmo Pepe, Napóleon egykori tisztje vette vállaira, és híveivel távozásra kényszerítette IV. Ferdinándot. A Szent Szövetség-i hatalmak ezúttal az Itáliát saját befolyási övezetének tekintő Ausztriára bízta a dél-itáliai forradalom fegyveres elfojtását, mely 1821-ben el is végezte véres feladatát.

Az olasz földön ismerős Széchenyi sietett megbélyegezni Ausztria intervencióspolitikáját: „Rossz hajóra szálltunk, viharos tengeren” — írta. Az osztrák beavatkozást haladásellenesnek, bölcsesség és értelmesség híján valónak minősítette, mely kihívja az európai közvélemény elítélését.⁴⁵ Hangja haragos hangvételbe csapott át, mikor megkezdődött a carbonari-vezetők elleni bosszúhadjárat. Az osztrák vezetés alatt álló lombard-velencei királyságban nem is robbant ki fegyveres harc, s az összeesküvőkre máris rácsapott az osztrák titkosrendőrség. Az áldozatok között volt Silvio Pellico, a *Börtöneim* híres szerzője, akit társaival együtt előbb vérpadra hurcoltak, s azután hirdették ki előttük a császár döntését büntetésük várbörtönre változtatásáról.⁴⁶ Harcostársa volt Federico Confalonieri gróf, aki inkább vállalta a halálbüntetést, semmint társai elárulása fejében a Metternich által személyesen megígért szabadságot. Elítélésének hírére kiált fel Széchenyi: „Confalonierit bitóra ítélték! A népeknek egy mártírja! Minő gyalázat a Szent Szövetségre!”⁴⁷

1821-ben, a görög felkelés kirobbanásával az európai szabadságmozgalmak új gyújtópontja alakult ki. Noha a szerbek már 1807 óta harcban állottak a Portával függetlenségük

⁴¹ Széchenyi: *Akadémiai beszédek*. 7—41.

⁴² Polzovics István: *Széchenyi nemzeti és politikája*. Bp. 1942. 3—20.

⁴³ Széchenyi: *Napló* 301.

⁴⁴ Uo. 298, 314, 383—384.

⁴⁵ Uo. 200—202.

⁴⁶ Vö. Silvio Pellico: *Börtöneim*. Ford. Erdélyi Károly. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Csetri Elek, Buk. 1969.

⁴⁷ Széchenyi: *Napló* 323.

elnyeréséért, a görög szabadságharc, a nemzetközi életben betöltött szerepe révén, messze a szerb mozgalom jelentősége fölé emelkedett. A francia forradalom talaján álló görög kereskedő-értelmiségi réteg titkos szervezete, a Hetéria segítségével két fronton is fegyveres felkelésbe kezdett. Egyrészt Ipszilanti Sándor herceg vezetésével Havasalföldön bontakozott ki a mozgalom, másrészt a görögországi Patraszban.

A török Európából való kiszorításának programjával fellépő görög szabadságharc igyekezett szélesebb balkáni hátteret biztosítani magának. Sikertől megnyernie Tudor pandúrkapitányt is, az 1806–1812. évi háború cári kitüntetését, aki a Hetéria soraiba lépett. 1821. évi népi felkelését Ipszilanti mozgalmával párhuzamosan indította meg, és padeşi kiáltványában „az összes uzurpátorokkal” való leszámolásra buzdított. A paraszti jelszavak a jórészt görög bojárság ellen fordították a mozgalmat, de különbségek merültek fel Ipszilanti és Tudor között a török elleni harc stratégiáját illetően is. A görög vezér Tudort elteszi láb alól, a megosztott görög-pandúr felkelő sereg felett pedig könnyen diadalmaskodik a török fölény.

Nem így görög földön, ahol az 1822. évi epidauroszi nemzeti gyűlés kimondta az ország függetlenségét és a felkelők jelentős területeket szabadítottak fel a szárazföldön és tengeren aratott győzelmek nyomában.

Széchenyi a szabadságharc előestéjén járt Hellász földjén, elkéseredetten szemlélte a törökök basáskodását és a görög nép elnyomását, egyben csodálattal adózott a görög történelem, mitológia és művészet előtt. Megfordult Patraszban, Khioszban és Missolonghiban, számos olyan helyen, amelyeknek nevét a görög szabadságharc nyolc esztendeje alatt gyakorta visszhangozta az európai sajtó, látta az Olimposzt és az Akropoliszt. Éppúgy, mint az elnyomástól sújtott görög népbe, Széchenyibe is erőt és öntudatot öntött a nagyszerű Athén és Spárta, Akhilleusz és Themisztoklész sírja, Nagy Sándor emléke, a hősi Thermopülai és a győztes marathoni csatátér látványa.

Még jobban Széchenyi lelkéhez közelítette a görög nép ügyét, hogy sok ezer nyugat-európai társával együtt szabadságharcosainak soraiba lépett eszményképe, az angol Byron. 1821 nyarán pedig Erdély déli határvidékére utazott, mikor a havasalföldi mozgalom utolsó, véres jelenetei zajlottak: a Vöröstoronyi- és Töröcsvári-szorosokon át menekültek ezrei lépték át a határt, s az osztrák határzár miatt kint rekedt és török által lemészárolt felkelők vére jóformán fel sem száradt.

Széchenyi naplójában Tudorról keveset szól ugyan, annál többet Ipszilantiról, aki maga is Erdély földjére menekült. A görög vezért a rábízott feladatra alkalmatlannak tartja, különösen azért kárhoztatja, mert híveinek 6000 főnyi seregét 500 török verte meg.⁴⁸

Több menekült bojárral és bojárásszonnyal beszélgetett, egyik közülük a görög szabadságharc elszánt hívének mutatkozott. A felkelőkkel való kapcsolatáról nem ír. Azt sem tudjuk, hogy Kolozsvárott találkozott-e velük. Ide ugyanis az Ipszilanti-vezérkar több tagja menekült, és Wesselényi Miklós, Széchenyi barátja és az európai szabadságmozgalmak elkötelezettje vette pártfogásába őket. Tudjuk, hogy Wesselényi ismertette meg a görög menekülteket Bölöni Farkas Sándorral, a reformkori Erdély demokrata írójával és észak-amerikai utazójával. A velük naponta beszélgető Bölöni elragadtatással írja róluk: „ezek az emberek elbájoltak és elbénítottak engemet”. Majd Shakespeare szavaival hozzátesszi: „Ezek valának ám az emberek!”⁴⁹

⁴⁸ Uo. 222.

⁴⁹ Vö. Csetri Elek: *Adatok az 1821. évi népi felkelés erdélyi visszhangjához*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia. Series IV. Fasc. 1. 71.

A görög szabadságharc hosszú és véres története, drámai jelenetei ismételtelen felkavarták az európai közvéleményt s magát Széchenyit is. Különösen legendássá vált a görög főhadiszállásul szolgáló, hosszan és hőiesen védelmezett Missolunghi ostroma, melyet az ott elpusztult Byron is halhatatlanná tett. Széchenyi utazásaiból ismerte a várost: „Missolunghi! — Keresztények védekeznek törökök ellen, és egyetlen keresztény állam sem támogatja őket — testvérek, akik testvéreiket cserbenhagyják...” — kiált fel.⁵⁰

Ismeretes, hogy Egyiptom segítségével a Török Birodalom csaknem vérbe fojtotta a szabadságharcot, mikor az angol—francia—oroszl szövetség beavatkozása biztosította Görögország függetlenségét (1829). Tudjuk, hogy az európai nagyhatalmak beavatkozása megosztotta a Szent Szövetség hatalmait. Széchenyi már 1825-ben elégtétellel előre látta a végkifejlést: „A Szent Szövetség alapkövét látom megrendülni: 2 év alatt e szövetség feloszlik” — írta.⁵¹ Később ugyan, de jóslata bevált.

A hosszas agóniában lévő Török Birodalom mellett a görög szabadságharc másik vesztese Ausztria volt, amely legitimista-benemavatkozási politikájával nemzetközileg elszigetelődött, s a drinápolyi rendezéskor nem érvényesíthette akarátát. Széchenyi már 1821 nyarán keményen bírálta az osztrák hatóságokat, hogy a görög felkelőknek csak egy részét engedték Erdély földjére menekülni, míg a többiek — az osztrák határzár miatt — a szorosok előtt véreztek el. Széchenyi mindezt az Osztrák Birodalom gyengeségének és határozatlanságának rótt fel.⁵² A görög függetlenség elnyerésekor Széchenyi együtt örült Hellász népével és a rokonszenvező európai közvéleménnyel, és semmiképpen sem ítélte el, az európai közvéleménnyel szembefordulva, ahogyan Szekfű Gyula állítja.⁵³

Elismeréssel szolt a szabadságért annyi vért ontott szerb népről is, és meg volt győződve, hogy harca meghozza az egységet és boldogságot. Megjegyezte azonban, hogy függetlenségének a közszabadságon kell alapulnia.⁵⁴

6. Ha a liberalizmus és romantika vonzásában az 1820-as évek európai szabadságmozgalmaival rokonszenvezett, azokról szólva mindig Magyarország és önállósága jutott az öntudatosodó Széchenyi eszébe. Fontos ezt megjegyeznünk, mert katonáskodásakor jó ideig szemében a haza az egész osztrák birodalommal azonosult. Fokozatosan ébredt rá Magyarország elnyomott helyzetére a Birodalmon belül, melynek területén a küzdelem a bécsi abszolutizmus és az önállóság erői között folyik. Másrészt szabadságképébe természetesen nem volt beilleszthető az a feudális Magyarország, melyben 400 000 nemes akarja érvényesíteni előjogait 10 millió jobbágy ellen. Azért hazája alkotmányát Széchenyi világosan antiliberalisnak tartja.⁵⁵

Kétségtelen, hogy az alkotmányos szabadságnak a nemzet életében betöltött szerepét kevesen látták oly tisztán, mint Széchenyi, aki szerint az alkotmány alapköve a „nihil nobis sine nobis” (semmit sem tenni értünk — nélkülünk). Egyre világosabban kirajzolódik Széchenyi későbbi álláspontja: „Hunnia minden lakosának polgári életet adni” és „Honunk minden lakosainak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend” — emeli ki Ferdinándy Géza⁵⁶; és annak programja, hogy az országban képviseleti kormányzati rendszer létesüljön és lakosságának egésze polgári

⁵⁰ Széchenyi: *Napló* 469.

⁵¹ Uo. 403.

⁵² Uo. 226, 526, 532.

⁵³ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. III. kiad. Bp. [1934] 49.

⁵⁴ Széchenyi: *Napló* 19, 669—670.

⁵⁵ Széchenyi *naplói* III. III.

⁵⁶ Széchenyi *eszmévilága* III. 124. 130.

szabadságjogokban részesüljön.⁵⁷ Gondolatai nem véletlenszerűen jelennek meg, hiszen angliai tanulmányútja során a mezőgazdaság, gyárak és gépek mellett az angol politikai viszonyok állottak érdeklődése középpontjában, és ott határozta el, hogy idehaza az alkotmányt tanulmányozza.⁵⁸

Egy évtizeddel a háborúk befejezése után Széchenyi előtt világossá vált, hogy az ország polgári szabadságjogokon alapuló alkotmányosságát a belső konzervatív erők szövetségében a bécsi abszolutizmus akadályozza. Ismeretes, hogy az európai szabadságmozgalmak és a reformországgyűlések megindulása óta Magyarországot a zsarnokság vak eszköze, a bécsi titkosrendőrség hálózata borította be. Metternich megbízásából Sedlnitzky rendőrminiszter ügynökei beépültek a magyarországi és erdélyi közeletbe, figyelték a diéta üléseit, jelen voltak a társasági összejöveteleken és baráti találkozók, éberben őrködtek minden ellenzéki megnyilvánulás felett, és értesítéseik alapján részletesen tájékoztatták bécsi feletteseiket. Nyilvánvalóan a titkosrendőrség megfigyeléseinek középpontjába rövidesen a kialakuló ellenzék két vezéregyénisége, az 1820-tól egymással barátságot kötött Széchenyi István és Wesselényi Miklós került. Különösen, hogy a titkosrendőrség hálózatába sikerült bevonni Cserey Farkas őrnagyot, Wesselényi nagybátyját is, egy másik volt katonatisztel, Istvánffy Antallal együtt. Istvánffy jelentette: „Wesselényi Széchenyivel egy test, egy lélek, mindkettő ugyanolyan gondolkodású férfiú, s mindkettő nagyon eszes s vagyonos.”⁵⁹ Máskor meg ilyen értesítéseket küldött: „a veszedelmes forradalmár” Wesselényi Kolozs megye gyűlésén kijelentette, hogy minden erejével a szabadságért küzd, a császárt pedig „kegyetlen zsarnok”-nak („grausamen Tyrannen”) nevezte.⁶⁰ Wesselényi részt vett az 1830. évi magyar országgyűlésen, magát liberálisnak és demokratának vallotta, és ottani fellépésével nagy népszerűséget szerzett, ami fokozta az udvar és Metternich iránta táplált gyűlöletét. Azért írták róla örömmel ellenségei Bécsbe, hogy forradalmi szavai és a magyar viszonyokban való járatlansága stb. miatt József nádor nyílt ülésen erélyesen rendreutasította. Szerintük Wesselényi Széchenyi klubjának legszorgalmasabb látogatója, folyton Andrassy gróffal és Széchenyi Istvánnal együtt van, s ő vezeti Károlyi György grófot is.⁶¹ Széchenyi országgyűlési szereplése, politikai ellenzékiisége, Wesselényihez fűződő jó viszonya a pozsonyi klubért (reunio), majd az abban kitervelt Nemzeti Kaszinóért, az Akadémiáért végzett munkája, lófuttatásai kihívták a rendőrügynökök állandó érdeklődését. Az őt kárhóztató jelentések Sedlnitzky rendőrminiszterhez, onnan Metternichhez, sőt a császárhoz is eljutottak, aki további megfigyelésre adott utasítást.⁶² Azt a Metternich kancellárral folytatott beszélgetésekből eddig is tudta Széchenyi, hogy nem a magyar rendi ellenzék tartja veszedelmesnek a bécsi udvar, hanem az ancien régime liberális ellenfeleit, a szabadságjogokért küzdő, „kiabálók”-nak nevezett ifjú nemzedéket, a patrióták pártját, ahova maga is tartozik. Széchenyi a bécsi arisztokrata társaságokból régen ismerte Metternichet, 1825-ben kétszer is több órás beszélgetést folytatott vele, memorandumokat nyújtott át neki, reménykedett abban, hogy az eszes és kiválóan képzett kancellárt le tudja téríteni az abszolutizmus újáról és megnyerheti a magyarországi reformoknak. Metternich kifejtette, hogy a császár nem adhatja fel a

⁵⁷ Széchenyi naplói I. XLVI. és II. XCII.

⁵⁸ Uo. I. XLVI–XLVII.

⁵⁹ Takáts Sándor: *Kémvilág Magyarországon*. Bp. [1980] 8.

⁶⁰ Uo. 9–10.

⁶¹ Uo. 12.

⁶² Uo. 6.; Széchenyi naplói III. X, 83, 607, 756.

korlátlan monarchia gondolatát és nem vezetheti be az alkotmányos állam rendszerét. Másrészt nyugtalan léleknek és elveszett embernek nyilvánította a nemes grófot politikai eszméi miatt, s kijelentette, hogy félti őt a következményektől. Mikor Metternich mintegy megfélemlítésképpen, ellenzéki szereplésére célozva azt mondta Széchenyinek: „Reszketek Önért”, Széchenyi bátran így válaszolt: „Én nem reszketek, mindent nyíltan teszek és semmit sem titkon.”⁶³

A bécsi kormányköröknek Magyarország, valamint a saját személye iránti bánásmódjára a radikalizálódó Széchenyi 1828-ban megjegyezte: egy olyan monarchiában, amelyben a magyart, ha a királytól szentesített s esküvel pecsételt törvényt szentnek tartja s szeplőtlenségére és szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s a szerint bánnak el vele [...] az üldözések egy nemének van kitéve, minő jövő vár azokra, kiknek csak az utókor fog tán valamikor igazságot szolgáltatni? Én például személyemre nézve kitűnő kegynek vehetem, ha őfelsége föl nem akasztat s életemet Isten után neki kell köszönnöm!”⁶⁴

Joggal kérdezhetné valaki: ha alkotmányosságát, szabadságjogait olyan hűségesen védelmezi, miért nem lép fel Széchenyi keményebben Magyarország állami függetlensége és szabadsága érdekében, mire korának mozgalmái is serkentették volna? A kérdés annál indokoltabb, mert maga bírálja az őseit, hogy nem tudták az ország önállóságát megvédelmezni⁶⁵, és ezt kívánta volna meg szabadság-felfogása is. Az igazsághoz legközelebb talán az a válasz áll, hogy Széchenyi stratégiája Magyarország polgári átalakulásának két nagy kérdése közül elsőrendűnek már ekkor az ország belső megerősödését, gazdaságának és művelődésének kifejlesztését tekintette, s csak azután vélte megvalósíthatónak az állami függetlenséget. A nevéhez fűződő alkotások is ezt igazolják.

Most ébred nemzettudatra és most válik liberális gondolkodóvá. Az 1820-as években magas szintre emeli magyar nyelvtudását, a nemesi szabadság iránti lelkesedését az ország egész népe iránti felelősség váltja fel, és a Habsburg-monarchia katonájából magyar hazafivá válik. A magas császári tisztségviselőknél és magánál az uralkodónál alázatos alattvalóként őrnagyi rangért kérvényező ifjú gróf lemond kapitányi rangjáról, és pontot tesz katonai pályafutására (1826). Hazafiként és a magyar művelődés elkötelezettjeként kezdeményezi az Akadémia megalapítását, az 1825–27. évi országgyűlésen a távlatokba néző, liberális fegyverzettel ellátott, Metternich által veszélyesnek ítélt „kemény ellenzék” harcosaként lép fel. Széchenyi politikai érlelődésében az a sajátos, hogy liberálissá és hazafivá válása egymással párhuzamosan következik be.

⁶³ Széchenyi naplói III. VI.

⁶⁴ Széchenyi eszmévilága II. 25.

⁶⁵ Széchenyi naplói I. CXLIX. és III. XX.

Fábián Ernő

Széchenyi István szabadelvű politikai modellje

Vitathatalan tény, hogy Széchenyi István a reformkor legjelentősebb liberális demokrata politikai gondolkodójának tekinthető. Csak Eötvös József említhető mellette, ő azonban elméleti munkásságának java részét — állambölcseletét, nemzeti kérdéstről írott tanulmányát — a forradalom után fejtette ki, Széchenyi döblingi éveinek idején vagy azután. A „liberális” jelző felett sincs miért vitatkozni. Nem véletlen, hogy az eddigi legteljesebb Széchenyi-értékelés alkotója, Szekfű Gyula éppen a liberális eszméktől próbálta Széchenyi életművét megfosztani. Az olyan megfogalmazások, hogy igazi „politikai romantikus” vagy Széchenyivel „a keresztény-germán töből leválik az új ág, a keresztény-magyar” felett eljárt az idő, kimondottan eszmetörténeti kuriózumok.¹

Széchenyi szabadelvűségéhez nem férhet kétség. Mindazon eszmék, amelyeket a liberális eszmeáramlat alkotott, megtalálhatók — nemegyszer eredeti formában — a nemes gróf írásaiban, politikai elgondolásaiban és kezdeményezéseiben; eszmerendszerének legfőbb értéke az ember individualitása és szabadsága. A szabadság Isten ajándéka, s mint ilyen, legfőbb jó, de nem lehet vad, rest, önkényes emberek sajátja, mert valódi lelkét csak kifejlett ember ismerheti, a nemzetek közül pedig azok, amelyek a kultúrában olyan magasra emelkedtek, hogy „mindenkinek sajátja megbecsültetik s így természetes jussa szentnek tartatik”.² Ugyanakkor a szabadság szívébe van írva az a keresztény erkölcsi elv: „Amit magadnak nem kíváns, másnak se tedd.” Nem kevésbé fontos, hogy Széchenyi szerint versengés nélkül csak egyoldalú, korlátolt szabadság jöhet létre, szabadság nélkül pedig a legkiterjedtebb civilizáció gyümölcse is keserű. A „lelki függetlenség”-nek, melyet mindenkinek, ha individuum akar lenni, el kellene érnie, négy fő sarkalata van: tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend. E négy sarkalatról ered az a lehető legnagyobb lelki függetlenség, mely a megelégedés és a belső csend talpköve.

Liberális kortársaihoz hasonlóan Széchenyi nem valamilyen hipotetikus egész oldaláról közeledett a társadalmi valóság megértése felé: nem hitt az ideális állam, tökéletes társadalom megvalósíthatóságában. A tökéletes elkerüli az embert, tökéletes országlás, kormány, társaság és házi rend, vagy tökéletes gazdasági és kereskedelmi szisztém mind kimérák. Megelégedésre törekvő vágyaink nem érhetik el a tökéletest, csak a „lehető legnagyobb lelki függetlenség”-et.³ A délibábos álmodozás helyett mindig — írásban és gyakorlatban is — a pragmatikus célkitűzést választotta a cselekvési lehetőségek legjobb kihasználásáért.

Bizonyos, hogy Széchenyi alaposan ismerte a liberális közgazdászok — Adam Smith, Ricardo Bentham — műveit. A kor kíváncsiaként felismerte a haszonelvű gazdálkodásra való áttérés társadalmi szükségét mint a haladás alapkövetelményét. Reformjainak lényege a polgárosodás erősítése. A robotba kedvetlenedő jobbágyból önálló termelőt kell csinálni a haszonelvűség követelményei szerint, s a rendeletekkel szabályozó állam helyett „alkotásokra befogó társaságok” létesítését kell szorgalmazni. Minden gazdagság forrása a „jól elrendelt, eszes, systematizált munka”⁴ Ilyen csak a szabad ember munkája lehet. A gazdaság másik kútfeje a belső fogyasztás. Angliában a szorgalom rugója „a közszabad-

¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1940. 56—57.

² *Világ*. Bp. 1904. 249.

³ Uo. 42.

⁴ *Hírl.* Pest 1830. 115.

ságból okvetlen eredő felette nagy belső consumatio”⁵ Pontosabban: nem a népesség, földrajzi fekvés, gyarmatok a meghatározók, hanem a munka és a fogyasztás. Ahol ezek működnek, több ember ébred gondolkodásra, combinatióra, szorgalomra, számosabb lesz „a politikai életben részt vevő” s a megelégedett „modoratus ember”.⁶ Széchenyi a holdankénti két gáras telekdíjjal kapcsolatban írta: ha a nemesek vállalják ezt az áldozatot, ez önmegadózást, a nép csakhamar nemzetté alakul, a lehetetlen is lehetővé válik, ha pedig visszautasítja, „hervadásban marad”, a haza bukik. Külön kiemelte, hogy jobban megértesse honfitársaival: „A hervadt nemzeti állapot nem egyéb, mint enyészet.”⁷ A telekdíjból befolyó százmillió tőkét olyan dolgokra szeretne volna fordítani, amelyek felhevítőleg és virágoztatólag hatnak az életekre. Ez azért is fontos, mert a magyaroknak „a statusbölcsességi experimentumokban” nem szabad kimeríteniük tehetségüket. A liberális piacgazdaságot szorgalmazó Széchenyit még a gyakori erkölcsi fontolgatások sem tudták visszafogni a pénz jelentőségének hangsúlyozásától. A mai időben — írta — „bármikép erőlködöl, fujsz, villogsz szemeiddel és kaparod is a port, hazafiui lelkesedéstül az egekbe ragadna, drága földi, bizony in ultima analysi mégis csak ott az erő, hol a pénz, ti. ott, hol az a kiállító erőnek valóságos képviselője, mit a lelketlen pénzzel összekeverni nem kell”.⁸ Csak a jövedelmező korszerű gazdálkodással lehet biztosítani az ország népességének polgári létét és mindenekelőtt „a nemzet sorába” iktatását. A *Stadiumban* foglalta össze azokat a „józan törvényeket”, amelyek bevezetésével és alkalmazásával a nemzetté alakulás megtörténhet. Ehhez szükséges, hogy a hitel haszna és kára mindenkinek egyenlő legyen: az ősiség eltörlése, a magvaszakadásokból származó fiscalítások megszüntetése, a ius proprietatis (mindenki bírhat ingó és ingatlan jószággal) biztosítása, törvény előtti egyenlőség, a nemtelenek is válasszanak maguknak megyei pártvédet, a házi pénztárba és az országgyűlési költségekbe ildom szerint mindenki fizessen; vizek, utak, belvám elrendelése mindenkinek egyenlően; monopóliumok, céhek, limitációk és egyéb közzszorgalmak és konkurenciát akadályozó intézkedések eltörlése — de követelte a magyar nyelvű törvényhozást, az ítéletek és tanácskozások nyilvánosságát. Nem kell különösebb erőfeszítés annak felismeréséhez — amit ezek a „józan törvények” is bizonyítanak —, hogy Széchenyi konvulzió nélküli átmenetet kívánt megvalósítani a polgári öntudatára ébredő nemzettel.

Széchenyi István reformeszméit legteljesebben a *Hitelben* fejtette ki. Helyénvalóan írta Kemény Zsigmond, hogy e mű „egy lángésznek ragyogó és szabálytalan műve, egy higgadt tervű agitátornak a lelkesedés és költői képzelem virágai közé takart vakmerő kezdeményezés, az eszmékben s később az instituciókban nagy forradalmat idézett elő”, s új irányoknak nyitott tért, ostrom alá vette a „rég magyar szabadság” fogalomösszövegét.⁹

A gazdasági és társadalmi liberalizmus a dolgok természetéből eredően demokráciába vezet; olyan szabadságintézményekhez, technikák alkalmazásában, jogállamiságában népképviselőhöz, többpártrendszerhez, bírói függetlenséghez, hatalmak elválasztásához, melyben az egyén autonómiája otthonra talál és cselekvő részese lehet a szabad vállalkozásoknak és a politikai szféra formálásának. A *Naplóban* írta 1826-ban: „Az évszázad filozófiája küzdelem a népképviselői szisztéma és az abszolutizmus között. A képviselői szisztéma végül győzni fog. Mikor? Emberi szem előre nem láthatja. Kicsoda

⁵ *Stadium*. Bp. 1905. 60.

⁶ Uo. 67.

⁷ *Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* (1843—1848). II. rész. Bp. 1930. 7.

⁸ Uo. 22.

⁹ Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*. = *Sorsok és vonzások*. Bp. 1970. 244.

számíthatja ki a gátak erősségét és tartósságát, melyek az áradatot feltartóztatják?”¹⁰ Csak épp az a nép lehet szabad, amely olyan férfiakkal rendelkezik, akik polgári erényekkel rendelkeznek. A szabad polgári lét feltétele a polgári erény, Széchenyi megjelölésében a politika fő feladata: lehető legkiterjedtebb szabadságot teremteni anarchia nélkül, a lehető legszigorúbb rendet hozni anélkül, hogy abból zsarnokság válnék. Olyan országban — írta a *Hitelben* —, ahol nem az önkény uralkodik, a törvény nem egyéb, mint a fejedelem és a nép képviselői közt való contractus. Nagy fontosságot tulajdonított a törvények szerződéses jellege mellett az alkotmányosságnak. Több helyt is kifejtette, hogy a magyaroknak olyan szabad szerkezetű alkotmánya van, amely révén szomszédjaik felett állanak. De általában nézve is: lehet, másutt fejlettebb a kézművesség, „országos mechanika”, út, híd, az élet kényelmei nagyobbak, mégis a magyar nemzet közelebb él az „igazi tökélyhez”, mert nem a művészetek, mesterségek, tudományok és az „életkelemek” felhalmozott tömege a kultúra alapja, hanem a szabadság. A közéleti szabadságot az egyénnek csak az alkotmányos lét biztosíthatja. Az önkénytől vezetetteknek, akik „üvegközi nevedékhez” hasonlatosak, mert a gondolkodás szabadságát semmi sem ébresztgeti, s így híján vannak a világosságnak, szinte minden tudásuk utánzás, majmolás, ezért kifejlődésük nemcsak parányi, hanem jobbadán félszeg is. E szövegösszefüggésekben — s ez a lényeges — a szabadság, alkotmányosság az autentikus lét feltételével kristályosodik. Ugyanakkor Széchenyi sem az államnak, sem a nemzetnek — mint egyének feletti szubsztancia-hordozónak — nem tulajdonított meghatározó szerepet.

A demokratikus képviselői szisztéma elképzelhetetlen politikai pártok nélkül. Megalapozatlanul hivatkoznak Széchenyre azok, akik valamilyen pártok nélküli politikai pluralizmust szeretnének életre kelteni. Széchenyi nem a többpártrendszert tagadta, hanem a politikai pártok „generális fogalmak” szerinti definiálásához ragaszkodott. Azzal érvelt, hogy Angliában a Toryk és a Whigek is, az egyik és a másik is „genus”; midőn az oppositio vagy a kormánypárt alárendelt fogalom, „species”. Széchenyi azon „elmezavar” ellen hadakozott, mely az oppositót a haladás, liberalizmus, hazafiság („hazai hűség”) szinonimájának tekinti, ezért az ellenzék par excellence „a hazai erények egyedüli kútforrása”.¹¹ Széchenyi lényegében az elvtelen pártharcok elkerülésére figyelmeztetett, mert olyan időben, amikor a kormány jogszerűleg haladni akar, a hazának „legjobb tehetsége, legjobb ereje pusztá negatívokra és kisszerű ujjhúzásokra ne fordítassék”.¹² Ezért kell a kormánypártnak vagy ellenzéknek változtatható fogalomnak lennie. Széchenyi e fejtegetései egyáltalán nem tagadják a politikai pártok és az ellenzék létének fontosságát a képviselői szisztémában.

Szabadelvű rendszerében az opposíció a demokrácia és az önmegújulásra mindig kész mechanizmus esszenciája. Széchenyi metaforikus nyelvén: az „ellenzés” oly szükséges, mint a növénynek a napsugár. „Semmi sem lehet az egész világegyetemben nyomás és ellennyomás nélkül. S csak olyan tanácskozás szül bölcsességet és áraszt áldást az emberiségre, hol szabad hidegvérű, tiszta át- és belátás vezérli a vizsgálatot és okoskodást.”¹³ De az ellenzék ne forduljon rendetlen és „makacs fejességre”, hogy mindig feketét mondjon.

A népképviselő, ahogy az alapelveket megfogalmazták, s főleg ahogy azt gyakorolják, könnyen a többség szokásainak, érdekeinek és mentalitásának kiszolgálójává

¹⁰ *Napló*. Bp. 1978. 493.

¹¹ Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 341.

¹² Uo. 350.

¹³ *Hitel*. 175.

változtatható — különösen ha ezt a balítéletektől megtévesztett sokaság is felkarolja. A balítéletek oly bűbajos erejűek, hogy a legtisztább lelkűeket is elcsábítják s az egyoldalúság bajnokaivá alacsonyítják. Ebből ered, hogy a népet — a tömeget, mondjuk századunkban — gyakran letérdeltetik olyanok előtt is, akiknek becsök nem nagyobb, mint az egykori fa- vagy kőbálványoké.

A többség zsarnokságával és a balítéletes tömegekkel függnek össze a közvéleményről írottak. „Az egyetlen valóban hatalomnak nevezhető hatalom — írta John Stuart Mill —, s a kormányoké is csak akkor nevezhető annak, ha a tömegek hajlamainak és ösztöneinek eszközeivé teszik magukat.”¹⁴ A tömeg mindig, bárhol is jelenik meg a színen, kollektív közpszerűség. Valamilyen talmi korszerűsítés erőltetése nélkül elmondhatjuk: Széchenyi is felismerte — John Stuart Mill előtt —, hogy milyen veszélyt rejtgetett a balítéletektől, zavart ideáktól, csalvéleményektől terhelt közvélemény. Főleg arra figyelmeztette a Nagy Parlagot, hogy a „közleket” nem szenvedélyekkel, költői ábrándozásokkal kell megterhelni, hanem közintelligenciával csinosítani. Egyébként is az ábrándsereg azon szerencsétlen kinövés, mely „a polgári kifejlést” lehetetlenné teszi. Csak a közintelligencia egyedüli valóságos erő, ennél előbb-utóbb nagyobb hatalom nincs, „s azt a lehető legnagyobb magasságra kifejteni legszentebb hazafiúi kötelességünk, mert ennél nagyobb jót nem tehetünk hazánknak”.¹⁵ Ezzel összefüggésben mintegy ellenpontként példázza, hogy a legnagyobb nemzet is szolgátságban pang vagy megsemmisül, ha a „képzelteti mánornak” enged. Azért lehet az amerikai szövetség népe vagy az angol példaadó, mert nem kalandozik „a képzeletbeli bábok” tévútjaira. A magyarok pedig azért nem érték el a lét tetőpontját, mert létezésük jobbadán inkább csak túlhév vagy pangás; nem a „polgári csinosodás”, „közsabadság” és „köz nemzetiesedés” útján haladnak, a civilizáció álfényeinek hódolnak.

Olyan „szabadköz”-t (polgári létet) kell alkotni, amelyben az egyén testi és lelki bilincsek nélkül, szabadon munkálkodhat anyagi és szellemi vágyainak kifejtésén. Ehhez nem elég átvenni és a történeti alkotmány kategóriái közé beépíteni a szabadságintézményeket, hanem a többség zsarnokságát és a balítélés-közvélemény eluralkodását is lehetetlenné kell tenni.

Ugyanilyen éleselméjűen ismerte fel a civil társadalom jelentőségét. Első írott könyve — egy német nyelvű értekezés — az angol lótenyésztésről szólt. Lóversenyek és díjak — társas tevékenységek — alapítását ajánlotta. Célja azonban nemcsak gazdasági érdekek hangoztatása volt, hanem lótenyésztő, lóversenyző társaságok alapításával a vezető rétegeket akarta felrázni, „odúikból kicsalogatni”; mialatt lóról, tehenekről beszélgetnek, előítéleteiket, renyheségeiket reszelgesse és közértelmüket emelje. A társaságok alapításával — eredeti elképzelései szerint — a nemest és a polgárt akarta összehozni szabad gazdasági és politikai kezdeményezésre. E célból szorgalmazta a kaszinók alapítását is, mert semmi sem emelheti fel egy nemzet lelkét, semmi sem szolgál ennek gyarapítására, kiművelésére jobban, mint ha sok ember egyesül egy cél elérésére, a polgári lét megvalósítására. A „szabad köz” csak akkor működőképes, ha alulról is épül politikai részvétellel, intézmények, társaságok, közös cselekvések révén.

Széchenyi eredetisége különösképpen megmutatkozik a nemzet és a mások identitásáról („nemzetiségéről”) alkotott, a szabadelvű eszmerendszeren belül is külön szintet képviselő felfogásában.

¹⁴ John Stuart Mill: *A szabadságról*. Bp. 1980. 130.

¹⁵ *Világ*. 182.

A közakarat mindenhatóságának demokratikus elve a nemzeti eszmét is magába foglalja. A nemzeti elv ugyanis fontos kritériuma a népfelség érvényesülésének, mert a kollektív akarat megdönthetetlen hatalmán alapul, amihez a nemzet egysége és homogenitása szükséges. A szabadságjogokból az állampolgárok, a közakarat gyakorlói mint egyének részesülnek. A liberálisok Széchenyi korában, de most is, azt remélték, hogy a szabadságjogok kiterjesztésével a másságokat hordozó nemzetiségek, amelyek a többséggel együtt élnek, de különálló közösséget alkotnak, önként lemondanak nemzeti érdekeikről és feladataikról. Utópikusnak bizonyult az a hit, hogy a szabadságjogok egybeforrasztják a különböző nemzetiségeket.

A szabadságjogok egyének szerinti gyakorlása homogén, egynemű nemzetet feltételez, minthogy a közakaratot is csak ilyen nemzet képviselheti; valaki csak úgy részesülhet a szabadság javaiból, ha beilleszkedik a közakarat gyakorlói közé. E célból dolgozták ki az összes nemzetiségeket magába foglaló politikai nemzet fogalmát, amely éppoly balítéletes alkotás, mint a nemzetállam. (Különösen ott, ahol az etnikailag homogén nemzet nem valóságos, hanem elképzelt.) Ez lényegében azt jelentette, hogy a szabadságjogok elnyerését csak az identitás („nemzetiség”) feláldozásával lehet elérni, mert a népfelséget kifejező közakaratot nem lehet feldarabolni különálló politikai közösségekre ugyanazon államon belül.

Ez a lényegét nem tagadó megszorítás a liberális demokrácia eredendő bűnének is tekinthető. A doktrínér liberalizmus és a nemzetközi jogrendszer azóta is kétségbe vonja a kisebbségek kollektív jogait, valamint az önkormányzatok ésszerűségét és kivitelezhetőségét. Ugyanakkor a logika szerint egy nemzet, melynek a demokrácia a vezérlő eszméje, önellentmondás nélkül nem engedheti meg magának, hogy egy része valamilyen idegen államhoz tartozzék, vagy azt, hogy a nemzettest szétdarabolódjék. Másfelől abban a pillanatban, amidőn egyetlen meghatározott cél lesz uralkodóvá — biztonság, közboldogság, nemzeti egység, népesség-homogenizálás —, az államhatalom abszolutisztikussá válik. A liberális demokrácia önmaga ellen fordul, az egyén szabadsága és autonómiája egyszerűen elveszti meghatározó fontosságát; nem a társadalomelvűség, hanem az állam primátusa lesz uralkodóvá.

Wesselényi Miklós, Széchenyi nemzeti öntudatra ébresztője a *Szózatban* azt fejtegette — a liberális eszmerendszerrel teljes összhangban —, hogy az ország különböző ajkú lakosai, ha egyenlő jog, kötelesség s érdekek szorosan összekapcsolják, külön nyelvek mellett is alkothatnak „tömött testet”. A nyelvi különbségek a szoros kapcsolatban elenyészhetnek, gyakran el is enyésznek, mert ami polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni. Megvalósításának egyik kritériuma, hogy közös nyelve legyen az egésznek, oly nyelv, melyet mindenki értsen, s annak megtanulása minden polgárra nézve kötelező legyen. Ezért csak annyira kell ápolni más ajkúak anyanyelvét, hogy a magyar nyelv ne gátoltassék. A nemzetiség terjesztésére az iskolákat, sőt a kisdédóvókat is fel kell használni. Mindenekelőtt a nevelés nyelvének magyarnak kell lennie, ezenkívül „a törvényhozás, törvénykezés, közdolgok folyása, isteni tisztelet” szintén magyar nyelvű legyen; szükségessé és elkerülhetetlenné kell a magyar nyelv tudását tenni. Lényegében, ha nem is kívánta erőszak alkalmazását, a politikai és nyelvi egyneműsítésen keresztül képzelte el a szabadságjogok gyakorlását, a polgári lét megvalósítását. A teljes képhez tartozik: Wesselényi is felismerte, hogy vannak, akik a nemzetiséget egyedüli célnak tekintik, s ezért képesek az alkotmányos rendező viszonyokat feláldozni; a szláv mozgalmakra gondolt. Mintegy alternatívaként fogalmazta meg a keleti térség nemzeteinek: vagy alkotmányos szabad nemzetté válás, vagy orosz

provincia. De az alkotmányos szabadság Wesselényi értelmezésében nem tételezte fel a különböző identitású közösségek politikai elismerését, a nemzetiség terjesztésének feladását.

Széchenyi eszmerendszerében a nemzetiség transzcendentális, „isteni mű”; az alkotmány, amely kiemeli a jelentéktelenségből, emberi készítmény; a nemzet mint politikai community építkezik, ahogy a gyermekből aggyastyán lesz: áthalad a serdülő-, az ifjú-, az aggyastán, és végezetül elorvad. Egyetlen különbség: az ember porhüvelyét férgek eszik meg, a nemzet földi maradványai viszont még sokáig tovább tengődnek.¹⁶ A herderi történetfilozófia életkori kategóriáit a magyarok történetére is alkalmazta. A *Stadium*-ban még azt írta, hogy a magyar férfikorban még soha nem volt, 48 márciusában a magyarság fiatalságában reménykedett, de jobb szerette volna, ha minél előbb férfikorba: polgári létbe érik.

Az emberi szubjektum — az egyén, de a közösség is — azonban nem kiszolgálója a történelemnek. A lakosság értelmi súlya határozza meg az országok „kulturális és civilizációs lépcsőit”. Az intelligens nép mostoha honát kellemessé változtathatja, a kifejelettség magas fokozatát az alkotmányos polgári léttel lehet betetőzni. A *Napló*-ban olvasni: „Egy célszerű alkotmány nélkül való nemzet jelentéktelen, ha túri a célszerűtlen állapotban való maradását.”¹⁷ Minden nép rendelkezik „saját elemével” — mondhatjuk, nemzetiségével —, de ez nem garanciája fejlettségének, még kevésbé van ezzel predesztinálva uralomra vagy valamilyen küldetésre; a magasabb stádiumot el kell érní, meg kell valósítani, ha nem akar ama „zagyalék népek” közé kerülni, akik minden nemzeti jellem és alkotmányos formák nélkül is boldogak.

Egy nemzet felemelkedése „magasabb lépcső Istenhez”. Minden nemzetnek isteni megbízatása is van, hogy külön-külön, saját pályáján haladva ajándékozza meg az emberiséget, azért nem élhet a Földön oly alávaló nép — még a zagyalék népek sem —, melynek elpusztulása az egész emberiségre, sőt a Kozmoszra nézve ne volna veszteség.

Széchenyi minden lakosnak az emberiség közös javaiból való juttatást, mindenki politikai létét tekintette a politikai gyakorlat legfontosabb feladatának, hogy a haza minden állampolgára részesüljön azokból a szabadságjogokból, amelyek nélkül hiteles, emberhez méltó életéről nem beszélhetünk. E feladat teljesítéséhez nem tartotta szükségesnek a közhatalmat gyakorló homogén politikai community nemzetiségének terjesztését a másságok (identitások) rovására. Ismét emlékeztetnem kell arra, hogy Széchenyinél a nemzetiség „isteni mű”, amelyben emberfia nem tehet erőszakot. A *Hitel*-ben írottak szerint pedig „a nemzetiség nem egyéb, mint rokonok közti szeretet, barátság, s a familiabeli becsület fentartását eszközlő ébredés; ha pedig mélyebben tekintjük, mint előbb érintém, akkor az emberi lény minden ereibe s lelke legbelsőbb rejtekibe szőtt természeti tulajdon, melyet az önbecs megsemmisítése nélkül szinte olly lehetetlen kiirtani, mint bizonyos, hogy a szív-kiszakíttatása után világunkon többé élni nem lehet”.¹⁸

A nemzetiség e megfogalmazásokban a hiteles emberi létezés alapkövetelménye. Széchenyi elsőrendűen a magyarokat akarta magyarosítani magasabb műveltséggel,

¹⁶ Herder történetfilozófiája szervesen beépült Széchenyi liberális eszmerendszerébe: „A gyermek- és ifjúkorban bontakoznak ki a legszebb és legnemesebb tulajdonságok, a férfikorban nagy dolgokat nem láthat az ember, a napi érdek — nyereség, előny, hatalom — a cselekvés fő mozgatója, aggyastyán korban vannak azok a népek, akiknek ereiben a vér bágyadtan kering.”

¹⁷ *Napló*. 119.

¹⁸ *Hitel*. 70.

emelkedettebb szellemmel és közérkölcsiséggel. Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, nem jelenti azt, hogy feltétlenül magyarrá kell lennie. A nyelvet meg lehet tanulni mechanikusan, de a nemzetiséget nem, mert az az egyénnek nemcsak a nyelvét, hanem egész lelki és értelmi struktúráját meghatározza. Híres akadémiai beszédében (1842) fejtette ki, hogy a nyelvnek pengése korántsem dobogása a szívnek, a nemzetiség erőszakos terjesztésére nem alkalmazható sem „nyelvmester”, sem preparandia, semmi olyan, ami „kuruzslóként csak külsőleg hat”. A nemzetiség erőszakos terjesztése különösen a német és a szláv tengerben a nemzet pusztulását is okozhatja, mert a legkisebb erőszak is ellenhatást vált ki.¹⁹

Természetesen Széchenyi sem kerülhette ki az asszimiláció problémáját. Nem tekintette természetes folyamatnak „minden nemzetnek egy testbe olvasztását”, a népek évrázzaiban olvasható egybekeverését. A *Világban* a gallusok és az angolok példáját említi, akik valaha sok kisebb nemzetből voltak egymásra halmozva, de később erős kompakt nemzetté forrottak össze. Arra a kérdésre, hogy összeolvadhat-e a magyar, Széchenyi így válaszolt: a világtörténet tanúsága szerint a homogén és egynyelvű nemzetek, ha el is szakadnak egymástól, „legnagyobb hasznokra megint egyesülnek”, de a „törzsökös nemzetek”, mint a magyar, melynek nyelve semmi más európaival, főképpen szomszédaival legkisebb atyafiságban vagy hasonlatosságban sincs, „magokban fejlődnek individuális magasságokra vagy sarkalatjokból dülnek el”. Ha egy ország minél több heterogén részből van alkotva, annál bizonyosabb, hogy a közjó bekövetkezik.²⁰ Egy nép beolvadási veszélybe akkor kerül, ha minőségi súllyal jó érintkezésbe, mert aki erkölcsileg vagy szellemileg bármily kicsivel is felsőbb, az terjeszt, a hajszállal alantibb csorbít.²¹ Az életképes nemzetnek olvasztói szerepre kell emelkednie, de ahhoz nem lehet erőszakkal eljutni, rokonszenv terjesztése helyett külsőleg hatni, grammatika tanításával, paranccsal, hatalmi szóval és más rafinált praktikákkal. Ha a nemzet hatni akar etnikai környezetére, „ideál-nép” (eredetileg „nép-ideál”) legyen: olyan minőségi közösség, amely minden vonatkozásban, társadalmi, politikai és kulturális tekintetben egyaránt példaadás erejével vonzza magához a vele nem azonosat.²² A magyar csak úgy boldogulhat az asszimiláció vonatkozásában is, ha „szellemileg magasb” lesz, és a magyar nyelv, miután a törvény nyelve lett (tehát nem latinul írják a törvényeket), „minden túlbuzgóság többé nem sympathiát, hanem antipathiát gerjeszt”.²³

¹⁹ Nem áll módomban az akadémiai beszéd visszhangjának teljes áttekintése, ezért csak a jelentősebb megnyilatkozásokra, véleményekre hivatkozom. Pulszky Ferenc szerint Széchenyi szarvakat adott a pánszláv és illír mozgalmak szításának. Másfelől Hellász nem olvasztotta be minőségével a melléte élő temérdek barbárokat, éppen ezért pusztán civilizáció által „fajtánkat az enyészettől meg nem menthetők” (Pesti Hírlap 1842. dec. 1.). Wesselényi Miklós is nyilatkozatot küldött (uo. dec. 18.), amelyben cáfolta, hogy a szláv mozgalmakat a magyar nyelv melletti túlbuzgóság okozná. A szláv mozgalmak egész Európát fenyegetik, s létezésük tagadása egyenlő a „veszély eloltásával”. Aki e mozgalmakat pártolja — tudva vagy nem tudva — legszentebb érdekeink ellensége.

²⁰ Széchenyi *Napló*-jában is megemlékezik ismerősei és barátai elhidegüléséről. A beszéd utáni napokban írta: „Pulszky még egészen sápadt a dühötől... Deák keresztül néz rajtam...” (*Napló*. 992.)

²¹ *Világ*. 72.

²² Széchenyi—Kossuth idézett vitája. I. rész. 185. Széchenyi hatásának tulajdonítható, hogy Németh László is eszményi, minőségi nemzetté akarta emelni a magyart, hogy ezzel vonzza magához a környező népeket. Széchenyiről írott tanulmányánál jobbat nem találni napjainkban sem. Egy mondat mindenképpen idekívánczozik: „A Hitel, a Józan Ész, a Számítás, a Nyereség olyan félig irodalmi, félig gazdasági szavak voltak az ő szájában, mint a mienkben, mikor európa új lelkét a magyar gazdasági életbe be akarjuk oltani: minőség, kultúra, kert” (*Az én katedrám*. Bp. 1968. 452.). E tényen mit sem változtat, hogy a harmadik út („Európa új lelke”) járhatatlannak bizonyult. Széchenyi szabadelvű modellje napjainkban is példaadó és mozgósító erejű.

²³ Széchenyi—Kossuth idézett vitája. II. rész. 506.

Egy másik alig idézett akadémiai beszédében (1844) Széchenyi arra hívta fel a figyelmet, hogy csálálom azt hinni, hogy bárki is a magyar törvények által magyarrá válhat. Az írott törvények, ha nem ad azoknak életet a „köznemzeti élet”, vagy írott malasztként tespednek örökleg, vagy zsarnoki parancssá válnak.

A *Hunniát* Széchenyi a magyar nyelv védelmében írta, azzal a meggyőződéssel, hogy a latin akadályozza a magyart Istentől nyert eredetiségének kifejlesztésében és elszigeteli a többi néptől. Nem kis elfogultsággal írta: a holt nyelv annyi mákonyt vitt a magyar vérbe, hogy a többség buta kábulatában a bajokat sem érzi. A magyar nyelv erőszakos terjesztésére szövetkezett „lágy velejű” és „tompá eszű buzgalom” nemcsak nem segíti a magyart, hanem sértővé és gyűlöletessé is teszi. Ennélfogva jobb, ha mindenkiket háboríthatatlanul hagynak vallása, nyelve, szokásai és nemzetisége gyakorlásában. A terjesztés vehemens buzgalmánál fontosabb a szokások nemesítése, az értelem csinosítása, az alkotmány megtisztítása „feudális szennyeitől”. Egyébként is — ez nagyon fontos transzcendens érve Széchenyinek — az Egek Ura elágazó fajtákra osztotta az emberi nemet, de előbb-utóbb mégis mindenki részese lehet mindazon javaknak, melyeket az emberi bölcsesség a természetből nyerni tud, a lelkes akarat kicsikarni képes. Mindenik népnek — azoknak is, amelyek még nem alakultak nemzetté — mosolyog a nemzeti lét anyaga; ők is — tökéletesülésük révén — az emberiség láncszemét alkotják.

Tisztelni kell akármilyen kis körben élő nyelvet, életmódot, mert a legkisebb népcsoport is egy szem azon láncolatban, melyen az emberi nem a tökéletesség felé emelkedik. A *Hunniában* Széchenyi valóságos szózatot intézett az ország nemzetiségeihez: tartsa meg mindenki híven anyanyelvét, otthonától soha ne pártoljon el, hordozza kebelében gyermekkorának azon szép álmait, melyek bíborfényt derítenek földi útjára. Törekedjék mindenki a tökéletesülés felé azon sajátosságok és eredetiség alapján, melyre az Isten állítja.

Széchenyi nem tudott doktrínér lenni a különböző, transzcendentálisan meghatározott nemzetiséget hordozó másságok tekintetében. Józan descartes-i racionalizmussal, a valósághoz való ragaszkodással felismerte a másságok (identitások) együttlétének szükségességét az alkotmányos létben és a szabadságjogok gyakorlásában, ezért nem tűzte célul a nemzetbe való feltétlen beolvasztást. Ebben mély vallásossága, a keresztény európai kultúra értékrendjének egyeztetése segítette a kor kívánalmai szerinti szabadelvűséggel. E szintézis alkotja Széchenyi liberális eszmerendszerének eredetiségét. Széchenyi sehol sem emlegeti a kollektív jogokat vagy a nemzetiségi autonómiát; az akkori politikai nyelvben e fogalmak nem voltak használatosak, de a másságokról és a nemzetiség terjesztéséről írottak potenciálisan ezen alapkövetelményeket is magukba foglalják. E felismeréshez az európai liberálisok csak a XIX. század második felében jutottak el. „Ha egy állam keretei között — írta Lord Acton — több különböző nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és legfőbb biztosítéka is. Ugyanakkor a civilizáció fő eszköze is, mint ilyen, a természeti rend és a gondviselés része, s magasabb fokú fejlettséget feltételez, mint a modern liberalizmus eszménye: a nemzeti egység.”²⁴ Azok az egyéni jogok, melyeket az egységnek fel kellene áldozni, a nemzetek szövetségében megőrizhetők. Lord Acton szerint az olyan állam, mely nem képes a különböző fajok követeléseit kielégíteni, maga fölött mond ítéletet; a sokféleség önmagában is, de szervezeten még inkább garanciát jelent az állami beavatkozás ellen.

²⁴ Lord Acton: *A nemzet fogalma*. Kritika 1990. 12. sz. 37.

A liberalizmust a XIX. század végén és századunkban eltorzította a nemzeti elv érvényesítésének erőszakos kiterjesztése. A liberalizmust a „faji expanzió” szolgálatába állították, ahogy azt Beksics Gusztáv kifejezően megfogalmazta.²⁵ Olyan intézményeket is, mint a parlament — népképviselői szisztéma —, a nemzet jövőjét biztosító intézmények közé sorolták. Ez az állam primátusának minden területen való alkalmazásában azt jelentette, hogy a szabadság-intézmények egyszeribe elvesztették eredendő hivatásukat; az egyén a szabadságát csak úgy érheti el, ha beolvad a centralizáló állam közakaratóba. Megkezdődött a nyelv és a nemzetiség erőszakos terjesztése, a másságok — többségtől, nemzettől különböző nemzetiségek — likvidálása, nemegyszer éppen a liberalizmusra való álnok hivatkozással.

A nemzetiségek erőszakos terjesztését és a különböző identitások (másságok) létjogosultságának elismeréséről írottakat csak úgy érthetjük meg Széchenyinél, ha szoros összefüggésbe hozzuk a nacionalizmusról mondott kritikájával. Széchenyi mindenekelőtt a nacionalizmus első ideológiai kritikusai közé tartozik. Természetesen írásaiban e kifejezéssel, hogy nacionalizmus, sehol nem találkozunk. Az egykori huszárkapitány — aki oly későn tanult meg magyarul — tehetségére vall, hogy olyan nyelvi kifejezéseket alkotott, amelyek eredeti módon fejezik ki a nacionalizmus lényegét. Széchenyi szakadatlan küzdelmet folytatott a téveszmék és vakhév ellen. A nacionalizmus jellemzésére különböző írásaiban a következő kifejezéseket alkalmazta: *rúlhev, csalálmok, füstphrázisok, bájangok, balfogalom, kéjábránd, balvélemény, önámítás légvárai, agylobosság, lágyvelejű csábfény, szódagály*. Mindenik kifejezés irracionálizmust, észellenességet jelöl, a józan mérlegelés és döntés tagadását, a valóságosan létező zárójelbe tételét, a képzelet és a szenvedélyek uralkodását. A nacionalizmus Széchenyi szóalkotásaival jellemezve: *kéjábránd, agylobos önámítás, családalom*.²⁶

Széchenyi megkísérelte ideológiakritikáját elméletileg is megalapozni. A *Hutelben* az emberi elme fő tehetségeit a képzeletben, emlékezetben és az ítéletben jelölte meg. E három tehetség egyenlő vagy egymáshoz való aránya alkotja az egészséges agyvelőt, de ha ezek egyike nagyobb hatalmat vagy kiterjedést nyer, az a két másik tehetség kisebbsítésével vagy csorbításával jár együtt. A képzelet és emlékezet felemelésével az ítélet csonkul. Leggyakrabban az elme e tehetségei közül a képzelet kerül uralkodó szerepbe.

A nacionalizmus ugyanakkor eszmezavar is, ami részben az ideák felcseréléséből ered, mert a dolgok valódi becsét, hasznát, szépségét, mibenlétét szoktuk tökéletesen és legmélyebb velejükig keresztülnézni.

Még mélyebbre hatolt a *Világban*. Az emberiségnek „a szerencsétlen ideákon” kívül sokkal nagyobb bajt okoznak „a zavart ideák”, mert azok korántsem szegeznek magukat oly erőszakosan az előmenetel ellen, mint ezek; inkább tudatlanságból erednek, ezért irthatóbbak. Ezzel szemben a „zavart ideák” a képzelgés szülöttei, a tudalékonyságban már nedvvé és vérré válnak, s mint a pestis, ragadékonyságuk által a legépebb, de még ki nem fejlett elméjűeket is megfertőzik és maguk körül élet helyett halált terjesztenek.²⁷ A sokaság (tömeg) pedig később balítéleteket, zavart ideákat elfogadni, hogy legalább képzeletben elérje az ígért — a nemzeti beteljesülés — országát.

²⁵ L. Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai* (Bp. 1899) megfelelő részeit.

²⁶ Széchenyi egyébként is olyan új szavakkal gazdagította a magyar nyelvet, mint *alkotmány, Budapest, erőmű, fuvattyú, hevenyéz, kezdemény, kísérlet, működés, műtői, osztalék, sugárút, szabatoság, véderő*.

²⁷ *Világ*. 143.

Széchenyi nacionalizmuskritikája sohasem volt időszerűbb, mint napjainkban. Kelet-Közép-Európa nemzetei a képzelet és a zavart ideák uralma alatt élnek; nem azt képzelik magukról, amik valójában.²⁸ Kitalált őstörténettel, a történeti múlt hazug korrigálásával és szemérmetlen csinosítgatásával, magasabbrendűségük hangoztatásával, állandósított ellenségképpel igyekeznek nemzetiségüket e másságok (kisebbségek) rovására kiterjeszteni, hogy elérjék a nemzeti beteljesedés édenét: a homogén nemzetállamot. De ugyanilyen kitaláció a nemzetállam is, amelynek erősítését, hatalmának kiterjesztését állandóan fokozzák, olyannyira, hogy az a formailag létező demokratikus intézmények működését teljesen megbénítja. A valóságban e térségben csak soknemzetiségű államok vannak. A vélt vagy valós egzisztenciális félelem készteti e nemzeteket a társadalom nemzetiségi homogenitásának erőszakolására. E térség stabilitása és az organikus nemzeti fejlődés csak a nemzeti tudathasadások megszüntetésével érhető el.

Széchenyinél a terápiára vonatkozóan is találunk eligazítást: az önismeretet. Már a *Hitel*-ben kiemelte az önismeret fontosságát. A bölcsesség azt kívánja, hogy mindenki magát, lelki és testi tulajdonságait, körülményeit, nemzetiségét, vagyonát, hazáját oly tökéletesen ismerje, amint azt „agyvelői ereje” engedi, mert a cselekvés oly szoros összeköttetésben áll a körülállások mibenlétével, hogy csak „ebből folyhat józanon”.²⁹

Az önismeret nemcsak az egyénnek szükséges, hanem a nagy emberi közösségeknek is. „Jaj azért azon nemzetnek is, mely nem a létező realitás, s nem az idő által felképezett tapasztalás útmutatása után kormányoztatik, de valami képzelet és phantázia sugta emésztetlen teoriák és experimentek szerinti zsarnokoskodásnak esik martalékaul.”³⁰ Epochális fordulat csak akkor lesz, ha a kelet-közép-európai térség nemzeteinek sikerül az önismeret serlegét a legmélyebb cseppjéig kiüríteni. Enélkül a tudathasadásos állapot kezelhetetlen marad.

²⁸ L. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. = *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1986. II. 185–265.

²⁹ *Hitel*. 27–28.

³⁰ Széchenyi–Kossuth idézett vitája. II. rész. 665.

Benkő Samu

Széchenyi eszméinek és cselekedeteinek korabeli erdélyi fogadtatása

Kancák és ménék magyar fülnek furcsán hangzó, idegen neveihez társítva figyel fel először az erdélyi újságolvasó a Széchenyi névre. A tenyészállataival díjakat nyerő huszártiszt a lóversenyeken bizonyítja, hogy nem főuri dilettáns, hanem lovakhoz értő szakember. Ezt hamarosan könyvvel is igazolja. *Lovakról* írott munkájának példányai a Kolozsvári Református Kollégium diák-olvasóegyletének pecsétjével, illetőleg Gedő József és Gyulai Lajos tulajdonosi bejegyzéseivel arról tanúskodnak, hogy Széchenyit, az író, első műve megjelenésekor, azaz már 1828-ban befogadták az erdélyi olvasók, főleg a fiatalok.

Áttekintve a Széchenyi naplóiban, levelezésében előforduló erdélyi neveket, valósággal elcsodálkozunk, hogy az a szegényes ismeretanyag, mellyel a Wesselényi Miklóssal való találkozás, illetőleg 1821-es erdélyi útja előtt rendelkezett, mennyire kibővült, és hogy milyen sok, több esetben milyen mély s tartós kapcsolatot épített ki erdélyi közéleti személyekkel.

A szakirodalom néhány esetben — Trócsányi Zsolt, Maller Sándor, Szilágyi Ferenc és Csetri Elek kutatásainak köszönhetően — kimerítő képet festett Széchenyi erdélyi kapcsolatairól, így világosan áll előttünk, hogy két földink: Wesselényi Miklós és Kőrösi Csoma Sándor milyen nagy hatással voltak rá.¹ Az elsőtől honfiúi felelősségtudatot, az anyanyelv köteles megbecsülését, a másiktól önmegtagadást, vasakaratot és áldozatkésztséget tanult.

Hogy Erdélyben kik és mit tanultak Széchenyitől, azt már nehéz volna itt felsorolni, hiszen olyan íróktól kezdve, mint Bölöni Farkas Sándor, Újfalvi Sándor, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Pálffy János, el egészen vidéken élő nevelőkig, állam- és törvényhatósági tisztviselőig, az olvasótársaságokba tömörült diákokig már-már megszámlálhatatlanok hívei.

Korszakos hatásának érzékeltetésére csak néhány bizonysgát soroljuk fel a Széchenyi-életmű erdélyi jelenlétének.

Mellőzzük az alkalommal a gróf Teleki Józsefhez és a báró Jósika Samuhoz fűződő kapcsolatainak tárgyalását, márcsak azért is, mert az elsővel nem mint Erdély főkormányzójával, hanem mint a Magyar Tudományos Akadémia elnökével, a másodikkal pedig nem mint Erdély bécsi udvari kancellárjával, hanem mint az önkényuralom idején a császárvárosban élő sorstársával állott közelebbi összeköttetésben, és másrészt ezeknek a különben érdekes kapcsolatoknak az ismertetése óhatatlanul szétfeszítené ennek az előadásnak a kereteit.

A gyermekcipőjéből lassan kinövő erdélyi hírlapirodalom munkatársai a kezdeti rövid, a lóversenyek eredményeiről szóló hírek közlése után hamarosan elemző írásokban is foglalkoznak Széchenyi alkotásaival. Így aztán gyors egymásutánban megjelenő könyveiről éppen úgy tudósítják az érdeklődőket, mint azokról a vállalkozásokról, melyeknek ötlete, szervezése, irányítása az ő nevéhez kapcsolódik.

¹ Vö. Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965; Széchenyi István—Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók*. Szerk. Maller Sándor. Bp. 1986; Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor és Széchenyi István*. Magyar Nyelv 1968. 70—72; Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Buk. 1984. 216—219.

Az egyének összefogására és áldozatvállalására épülő új polgári intézmények: kaszinók, gazdasági és művelődési egyesületek Erdélyben is Széchenyi útmutatására jönnek létre. A kezdeményezők és megvalósítók erről gyakran tanúságot tesznek.

Az emberek egyesítésének és közös célú munkálkodásának legmegfelelőbb keretét Széchenyi a kaszinó intézményében fedezi fel. 1826 novemberében lát hozzá a pesti kaszinó előkészítéséhez, s 1827 májusában, az első pesti lóverseny alkalmával már áll az új intézmény. Híre hamar eljut vidékre, és az alapító írsaiban biztatja is egyre szélesedő olvasótáborát, hogy minél több helyen hozzák létre a „polgári erény” eme szálláshelyeit, mert „a' Casino semmi egyéb mint műhely nevezetesebb kelleme 's hasznok kiállítása végett, azaz: semmi egyéb mint eszköz, melly által magasb czélok érethetnek el”.² A cél pedig „a nemzeti értelem lehető legnagyobb kifejtése”, egymást tisztelő, művelt emberek összefogása által.

Az 1832 januárjában induló pesti lap, a Jelenkor már rendszeresen közli a híreket, hogy hol, mikor alakult kaszinó, illetőleg olvasóegylet. És mivel e lapnak volt *Magyarország és Erdély* című rovata is, természetes, hogy megtaláljuk benne az Erdélyben létesített kulturális műhelyekre vonatkozó híreket.

Az erdélyi sajtó szintén Széchenyi szellemében sürgeti a kaszinók felállítását. A kolozsvári Nemzeti Társalkodó egyik álnévvel megjelent cikkében a városok kezdeményező szerepét hangsúlyozza: „a' pallérozódottság és nemzetiség boldogító szelleme, a' számosabb gyülekezetek helyén, a' tudományok, mesterségek és jóllét fészkeiben, a' városokban eredve, onnan mintegy erkölcsi napból terjesztette jóltevő világát az egész nemzetre”. Jó lenne tehát minden városban kaszinót alapítani, de — jegyzi meg a cikk írója — „ezen célra egy hely sem volna alkalmasabb az egész országban, mint Kolo'svár”. Minden jel szerint az itt létesítendő kaszinó lenne az a hely, ahol a társadalmi összefogás úzdo bevehetné „az elaljasodás és elkorcsosodás szellemét”, és megmutathatná ország-világ előtt, hogy „az egyesült erő nagy siker”.³

Böllöni Farkas Sándor már évekkel e cikk megjelenése előtt hozzálátott, hogy a „serdülő generáció formálására” és a „meglettebb értelem érlelésére” egy *olvasószobát*, illetőleg *kaszinót* hozzon létre Kolozsváron.⁴ 1833-ban, a kolozsvárral szinte egy időben kezdi el működését a tordai, a nagyenyedi, a szilágysomlyói és a zilahi kaszinó. Az alakuló üléseken mindenütt megemlékeznek a Széchenyitől nyert indíttatásról.

Széchenyi vetése jó termőtalajra talált. Bizonyosság rá, hogy a rendőrség titkos ügynökei hamarosan jelentéseket írnak a vidéken alapított kaszinókról. A budai hadosztályparancsnok arra figyelmezteti Széchenyit, hogy minden kaszinó tövis a kormány szemében, mert azok „a liberalizmus és hungarizmus központjai”.⁵ A Bécsben működő kancelláriák pedig, mind a magyarországi, mind az erdélyi, nem késlekednek intézkedni, hogy a helyi hatóságok a legszigorúbban ellenőrizzék a kaszinók tevékenységét.⁶ Mindezek ellenére a kaszinók száma gyarapszik, és egyre többnek a vezetősége lép közvetlen érintkezésbe Széchenyivel. A sajtó pedig nem szűnik meg rendszeresen hírt adni az országos mozgalommá terebélyesedő kaszinó-alapításokról. Az Erdélyi Híradóban 1840-ben ilyen tudósítást olvasunk: „Széchenyi István gr. folytonos munkássága legszebb

² Széchenyi István: *Világ*. Pest 1831. 348.

³ Hazafi Mihál: *Erdélyi Casinóról*. Nemzeti Társalkodó 1832. Második félévsztendő 113—121.

⁴ Vö. Böllöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Szerk. Benkő Samu. Buk. 1966. 23.

⁵ *Gróf Széchenyi István Naplói* IV. Szerk. Vizsota Gyula. Bp. 1934. 274.

⁶ *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi utódja Kossuth Lajossal* I. Szerk. Vizsota Gyula. Bp. 1927. XXVII—XXVIII.

következményei hazánkban többi közt a 'casino-egyesületek. Nagy-Károlyban 3 év óta létezik már illy egyesület 's haszna határtalan. 187 különböző születésű, vallású és rangú férfi tartozik a' kitűnőbb műveltség e' szép körébe, és egyesülten szépíti művelt társalgással életét. Ez egyesület könyvtára már is igen számos, főleg, ha tekintetbe vétetik, hogy még csak 3 év óta létezik".⁷

Széchenyi örömmel regisztrálja a kaszinók számának gyarapodását, hálásan nyugtázza az Erdélyből érkező beszámolókat, a szervezők állhatatos buzgalmát, de figyelmezteti őket, hogy a nemzeti kultúra terjesztésében ne túrják meg az erőszakosságot. A nagyenyedi kaszinóhoz 1834. augusztus 10-én kelt levelében az elismerés és a féltő aggodás hangja egyaránt megszólal: „Hogy a' Pesti Casino útján rokon hazánkban több Casinok indultak meg, azon, nem mondhatom, mennyire örvendek. Örvendeni is fogok a' léleki kifejlődésnek illy intézetein mindig, míg azokban csinosodás, nemzetiségünk erőtetés [!] nélküli terjesztése, műveltebb szokások 's szebb divatok fognak uralkodni. — De én leszek viszont legelső a' Mindenható előtt azok elpusztulásáért esedezni, ha azok valaha a mindent eldisztelenítő betyárságnak és sötét czimboraságnak fészkeivé aljasodhatnak le.”⁸

Erdélyt dicséri, és józan „állhatatosságot” tanácsol itteni híveinek abban a levélben, melyet 1835. augusztus 22-én írt Teleki Domokosnak, a marosvásárhelyi kaszinó igazgatójának. Megköszöni, hogy a vásárhelyiek kaszinójuk tiszteleti tagjává választották, majd így folytatja: „Erdély tartá fenn eddig nemzetiségünk szellemét leginkább; Erdély Hölgye nem szégyenlette Magyar létét; Erdély fejté ki szebb társalkodás kellemi által eredetünk sajátságát; és annyi visszaemlékezetek varázsolnak minden hű Magyar, ki korcs lenni nem tud, Erdély mult történetibe, hogy minden megtiszteltetés, melly onnan jó és Magyar illet, kedvesnél csak kedvesebb lehet!”⁹

Az Erdélyből Széchenyinek címzett levelek kérést és felajánlást egyaránt tartalmaznak. A Székelyudvarhelyi Református Kollégium például arra kéri, hogy könyvtárát ajándékozza meg műveinek egy-egy példányával¹⁰, a nagyenyedi kaszinó viszont „a' magyar academia alaptökéje nevelésére Széchenyi István másodelnök úrhoz, mint azon egyesület tiszteleti tagjához, száz váltó forintokat küldött” azzal a kéréssel, hogy azt továbbítsa a „társaság tőkéinek gyarapítására”. Köszönő levelében Széchenyi 1837. július 17-én az adományban megtestesülő morális erőt magasztalja: „nem eléggé ismételhető igazság az, hogy csak úgy tarthat számot nemzetünk a valaha felderülhető dicsőség fénypontjára, ha minden tagja, kicsiny vagy nagy, tehetsége szerint járul a' Haza' szent oltárához, és járul tettel, sikeres tettel, mert egyedül tett ad lelket a szónak, sikertelen erőpazarlás pedig rosszabb, mint nemlét.”¹¹

A kolozsvári kaszinó és a többi új erdélyi egyesület körül oly sokat buzgólkodó Bölöni Farkas Sándor nemcsak „szervezéstudományt” tanult Széchenyitől, hanem irodalmi műformát is. Belegabalyodva a romantika zseni-elméletébe, hosszú időn át a

⁷ Erdélyi Híradó (a továbbiakban: EH) 1840. július 28.

⁸ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára: Széchenyi-gyűjtemény (a továbbiakban: SzGy) K 210/1. *Széchenyi István leveleinek másolati könyve. 1828–1835.* 86. — A levelet a kaszinó következő közgyűlésén, 1835. február 13-án felolvasták: a tagok „mély csenddel 's figyelemmel hallgatták a' tárgyra 's tartalmára nézve egyaránt nagy becsű levél minden szavait”, megéljenzették íróját, a kaszinó „első tiszteletbeli tagját s díszesítő fényét”. EH 1835. február 24.

⁹ SzGy. K 210/1. 145.

¹⁰ Széchenyi 1839. március 12-én közli a Székelyudvarhelyi Református Kollégiummal, hogy teljesíti a kérést és küldi a kért könyveket. SzGy. K 200/2.

¹¹ SzGy. K 197/38. Vö. EH. 1837. július 15.

tehetségével semmiképpen sem konvergáló költői műfajokban próbálja Schillert vagy még inkább Kazinczyt követni, míg végre Széchenyi értekező prózájában megtalálja azt a felszabadító példát, mely élményeihez igazítva segítségére lesz abban, hogy formába öntse remek útirajzat és naplóját. Olyan könyvet ír, melyet Széchenyi „legkedvesebb kincsei közé számlál”¹².

Böloni Farkas kezdeményezése nyomán a kolozsvári kaszinó köréből nő ki a Vasárnapi Újság című népszerű lap is, mely 1834 és 1848 között, Brassai Sámuel szerkesztésében sokat tesz a kiművelt emberfők számának gyarapítása érdekében, s ezenközben hűségesen terjeszti olvasói körében Széchenyi eszméit.

Nem véletlen, hogy ahol Erdélyben élénk kaszinói élet bontakozott ki, ott a törvényhatósági gyűlések szónokai is egyre gyakrabban veszik szájukra a Széchenyi megfogalmazta reformeszméket, és gondolataira mindmegannyi sarkigazságra hivatkoznak. A városi és vármegyei közgyűléseken egymás után hangzanak el arra vonatkozó javaslatok, hogy valamilyen formában adják nyilvános jelét hálájuknak és Széchenyihez való ragaszkodásuknak. A városok polgárjoggal tisztelik meg, a vármegyék táblabírájuknak választják, másutt életnagyságú képe megfestését határozzák el — így Bihar megyében —, utóbbihoz Széchenyi úgy járul hozzá, ha a kép megfestését Barabás Miklósrá bízják.¹³

A sokféle kitüntetés között a legszellemesebbnek Alsó-Fejér vármegye ötlete bizonyult: ők „a' derék hazafi grófot” aranytollal „határozták megtisztelni”. Az átadás — olvashatta a kor újságelőfizetője — „szerény, kisdéd, de annál őszintébb jelentésű innepséggel történt meg augst. 24ikén a' nemes gróf ur szállásán Pesten”.¹⁴ Gyulafehérvári Farkas Sándor¹⁵ és Horváth Ferenc két erdélyi ifjú kíséretében adta át a megye ajándékát. A bensőséges családi ünnepélyen Farkas Sándor felköszöntő beszédében — többek között — elmondta, hogy a Széchenyi gyújtotta fáklyának a fénye az ő szűkebb hazájába is beszüremkedett. A beszédből kitetszően a derék nagyenyedi követek ellenzéki megbízóiktól azt is feladatul kapták, hogy Széchenyit a perbe fogott Wesselényi Miklós melletti kiállásra ösztönözzék.¹⁶

Széchenyi Pozsonyból 1835. november 9-én keltezett, terjedelmes levélben köszöni meg a tollat és az üdvözlő szavakat, anélkül hogy Wesselényi nevét említene, de mindenképpen az ellene indított hajszára utalva, azzal biztatja „a szomorú állapotban” élő erdélyieket, hogy a „Szent Igazság” előbb-utóbb diadalmaskodik. No de idézzük kissé részletesebben a nagyenyediekhez szóló intelmeket: „A' Magyarnek semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább károsb ellensége mint önmaga. 'S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem, mely évrájkink minden lapjait diszteleníti, sehol egyebütt, mint Nemzetünk tenger-hiuságában 's korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét. Mindenki mindenben első 's vezető vágyott lenni, igaz szó sérté, hizelgés könnyen bilincselé; — mibül mind azon határtalan rossz áradott szegény hazánkra szünetlen, mit a' megbántott hiuság, bosszúf-szomjazó agyarkodás 's rokon vér utáni esengésnek poklai az emberi nem lealacsonyítására, megsemmisítésére csak forralhatnak.

¹² Böloni Farkashoz intézett, 1834. szeptember 10-én Orsován kelt levelét l. *Gróf Széchenyi István levelei* I. Szerk. Majláth Béla. Bp. 1889. 498—499.

¹³ Széchenyi István levele Bihar vármegye Rendjeihez. EH 1836. május 7.

¹⁴ EH. 1835. október 3.

¹⁵ Jeles történeti munkák szerzőinél is előfordul, hogy Gyulafehérvári Farkas Sándort, a nagyenyedi kaszinó alapítóját összetévesztik Böloni Farkas Sándorral, az észak-amerikai utazóval. E felcserélés oka éppen az, hogy mindketten hű emberei voltak Széchenyinek, aki őket emlegetve, nem minden esetben tünteti fel előnevüket. Vö. *Erdély története* III. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. 1268.

¹⁶ Paszlavszky Sándor: *Gr. Széchenyi István aranytolla*. Hazánk. Történelmi Közlöny X(1888). 78—79.

Vegyük például a' Multat, 's tanuljuk meg elvégre az Önmegtagadást, a polgári erények e' legnagyobbikát; 's Hazánk boldogabb sorsa biztos. Mert önmegtagadás türelemmel szül, nagyobb tulajdonoknak irigylő utat nem zár, 's örömit a' közjóban, közszerencsében, 's nem személyt-érintő diczéletben 's jutalomban leli. 'S mi legfőbb pánczélul szolgál a' nemzetiség mind azon megtámadásai ellen, millyeket a' Világ nemzet-nélküli selejtesei minden időben 's szünet nélkül koholtak az emberiség lelkesb része ellen."¹⁷

Széchenyi műveiről Erdélyben az első komoly, részletes cikket (neve feltüntetése nélkül) Brassai Sámuel írta. Nevét a W betű mögé rejtő szemleíró azzal kezdi — különben magának is első, nyomtatásban megjelent — polémikus hangvételű cikkét, hogy a *Hitel* és a *Világ* megjelenése után „méltatlanul gáncsoskodók” léptek a színre. A bírálók súlyos hibájául rója fel vakságukat: nem veszik észre, hogy Széchenyi két könyvével egy új tudomány jelent meg a magyar művelődési életben: „A' »Hitel« 's »Világ« azon csak kevés tizedek előtt szinte ujonnan teremtett tudomány némely ágait világítják, melynek politica oeconomia a' neve, 's mivel benne semmit sem találhatni a' mi ezen tudomány Quesnaytól Ricardoig közönségesen elesmert legjózanabb elveivel ne egyeznék, sőt ezen elveknek Magyarországra alkalmaztatása is éles szemet 's gyakorlott ítélőképeséget látat, méltán következtetjük, hogy Széchenyit e' tárgyban Mesternek kell esmernünk.” A cikk írója kellő gúnnyal állapítja meg, hogy Széchenyi és bírálói között nagyságrendbeli különbség van: „Valóban bosszankodás — felhevült bosszankodás fog-el, ha megtekintem ezek a' sas hátán felemelkedett ökörszemek miként akarják leczkézni mestereket, 's egyfelől nagy alázatossággal 's complimentekkel melléje lépven, másfelől miként próbálnak lehúzni róla minden írói érdemet.” S miután a bírálók mondvacsinált gáncsait visszautasítja, Brassai így összegzi mondandóját: „bérekesztésül kimondom saját ítéletemet, hogy Gróf Szécseny [!] Istvánt egy tárgyhöz jól értő, méj belátással bíró, szellemi eredeti írónak tartom...”¹⁸

Lassan Erdélyben is hírértéke lesz mindennek, ami Széchenyi körül történik. Megírják, hogy állóhidat szándékszik építeni Buda és Pest között¹⁹, Londonban hatalmas pénzért „gőzerőműveket 's más nemű műszereket vásárolt össze” a hajózás „könnyítése és bátorságossá tétele” érdekében²⁰, a Dunán és a Tiszán tett hajóútjaival új irányt kíván szabni a folyamhajózásnak.²¹ De az erdélyi újságokban helyet kap az ittenieknek az a reménye is, hogy fertelmesen rossz útjaik javítására, illetőleg újaknak az építésére támogatást kaphatnak tőle.²² A vasút dolgában szintén belé vetik bizodalmukat. 1848-ban akadnak Kolozsváron olyan választópolgárok, akik azért javasolják Széchenyit országgyűlési képviselőnek, „mivel Kolozsvárnak vas-útpályára van szüksége 's ennek kivihetése leginkább a' tisztelt gróf úrtól függ”. Brassai Sámuel lapja, a Vasárnapi Újság ízléstelennek tartja a fenti indoklást, mert az azt feltételezi, hogy Széchenyit le lehet kötelezni egy képviselői mandátummal, hogy „előleges felpénzeléssel lehet kivívni” nála valamilyen ügy sikerét.²³

¹⁷ SzGy. K 210/1. 177.

¹⁸ W: *Gróf Széchenyi [!] István és Bírálói*. Nemzeti Társalkodó 1832. Első félészendő 273—282. 289—295 és 305—319. Vö. Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihistor*. Buk. 1971. 189—190.

¹⁹ EH. 1833. június 25.

²⁰ EH. 1834. május 6.

²¹ EH. 1833. szeptember 24., 1834. december 13., 1836. november 19.

²² Pálffy János: *Viszhang [!]*. EH. 1842. május 10.

²³ „Több kolozsvári választók” aláírással megjelent nyilatkozat. Vasárnapi Újság 1848. június 19.

Széchenyi politikai vitáinak híre természetesen Erdélybe is eljutott. A magyar művelődési életben már korábban is voltak késhegyre menő polémiák — gondoljunk csak a hitvitákra vagy a nyelvújítás körüli tollcsatákra —, de a vitáknak széles körű olvasóközönsége csak a Széchenyi—Dessewffy, majd a Széchenyi—Kossuth szellemi párviadal nyomán támadt. Újságcikkek, levélbeli reagálások bizonyítják, hogy az erdélyi tollforgatóknak az a liberális csoportja, mely az Erdélyi Híradó körül tömörült, a *Hitel* megjelenése után támadt vitában egyértelműen annak szerzője mellett foglalt állást, a Kossuthal viaskodó Széchenyivel azonban már nem ért mindenben egyet. Wesselényi különösen sokat tesz annak érdekében, hogy az erdélyi publicisztika Kossuth mögé sorakozzék fel.²⁴

Mindjárt *A Kelet népe* megjelenése után Katona Miklós — kvietált katonatiszt, Wesselényi Miklós híve — arról írt, hogy a könyv nem tudta kikezdeni Kossuth Lajos növekvő népszerűségét: „A' sokszor emlegetett, aggodalommal várt »Kelet népe« megjelenék, 's minden, ki ösmerve szerzője nagy nevét, gyanítva a' hon legkedveltebb hírlapja jeles szerkesztője elleni célzatát, olly részvéttel ragadta el, hogy első kiadása, mint értésemre esett, mielőtt a' távolabb megyeiek megkaphaták, már el volt kelve... De sokaknak, szerfelett sokaknak nem tetszhetett, hol Kossuth Lajosra alkalmaztatja okoskodásait; hol a' revolutio syllogizmusát emlegeti; hol Kossuth módját Mirabeau, Danton, Robespierrehez, 'a több másokéhoz hasonlítja.” A Széchenyivel egyet nem értők számosan vannak, s nyilvánosan is bizonyosságát adják, hogy a megtámadt Kossuth pártján állanak. „Ezek közül egy számos csoport — folytatja írását Katona Miklós — június 27kén Kossuth Lajost számtalan égő szövétnek fényénél éjzenével tisztelé meg bizonyítékul: mennyire vonta el e' röpirat tőle a' közkedvességet.”²⁵

Az Erdélyi Híradó többször is visszatér a vitára. Kossuth mellé állva is hangsúlyozza Széchenyi „polgári erényeit”, és leszögezi: „meg vagyunk győződve arról, hogy páratlan hazafi-érdemeinek súlyát ha a' *Kelet Népe* nem könyíté is a' mérlegben, de terhelni sem fogja egykor a' történezet bírói széke előtt”.²⁶

A hosszan tartó vitában egy X aláírási cikk szerzője ugyancsak Kossuthnak ad igazat, és helyteleníti Széchenyi harcmódorát. E vita már nem elveket tisztáz, hanem ártalmára van a közügynek — olvassuk a cikkben, mely így folytatódik: „Annyi igaz, hogy ha van tusa, melly méltán követelheti, hogy vége bevárassék, mielőtt a' dolog érdemében bírálólág szólunk, a' Széchenyi—Kossuth pör az... A' nemes gróf elbizakodva kissé a' varázs-erőben, mellyet a' magyar szívére olly rég gyakorol, hamis játékot űz e' hatalommal...”²⁷

A világelemben okos kompromisszumokra törekvő Méhes Sámuelnek azonban arra is van gondolja, hogy lapja ne kötelezze el magát egyoldalúan a pesti sajtóban folyó vitában, ezért a Kossuthot támogató cikkek mellett gyakran közöl olyan írásokat is, melyekből kitűnik változatlan tisztelete Széchenyi iránt. Így *Hírlapvilág* rovatában elismeréssel emlékezik meg Széchenyinek a Jelenkor 1845/36. számában napvilágot látott *Általános nézetek* c. cikkéről, melyben arról ír, hogy nem lehet örökösen csak a bajokat emlegetni, a hibákat ostromozni; alkalmat kell találni az eredmények számbavételére is. A cikkíró örvend, hogy az Erdélyi Híradó és Széchenyi egy véleményen van: „Mi eddig sem tartozánk azok sorába, kik untalan jajveszékének a' haza hanyatlásán, 's most annyival

²⁴ Trócsányi Zsolt: i.m. 118—121, 474—484.

²⁵ Katona Miklós: „A' kelet népe” miatti mozgalmak. EH. 1841. augusztus 13.

²⁶ EH. 1842. január 14.

²⁷ X: *Testvérhoni viszályok*. EH. 1843. február 21.

örömebb osztozunk a' t. szerző e' nézetében, mivel éppen csekély magunk, e' rovat alatt mondtuk volt egykor, a' Gróf egy, egészen más hangulatú cikkére, miként a' szunyadó erőket tevékenységre ébreszteni, talán czélszerűbb eszköz olykor a' siker fölmutatása is, mint mindig csak a' hátramaradás, nemzeti inség kiáltó színekkeli rajzolása.”²⁸

A vitázó felek közötti kiegyenlítődség keresése, a közös ügyet mindenek fölé helyező magatartás sugallta azokat a sorokat is, melyek a *Kolozsvári napló* rovatban beszámoltak Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály erdélyi útjáról. A köztisztviseltek örvendő államférfi és a költő Zsibóról érkezett Kolozsvárra. Zsibóra „egy hona fölött már csak lelki szemeivel virrasztó derék hazánkfia 's barátuk látogatására mentek volt”. Minden újságolvasó tudta, hogy a fogságban megvakult Wesselényi Miklósnak szólt a látogatás. Kolozsvár közönsége kitörő lelkesedéssel fogadta a vendégeket; Kemény Sámuel „baráságos estebédre” hívta meg őket, s miközben a pesti hírlapokban kemény csata dúlt a közéleti férfiak között, a kolozsvári vacsorán „vidám poharakat” üfittettek Deák Ferenc, Vörösmarty Mihály, Teleki József, Széchenyi István és Kossuth Lajos egészségére.²⁹ Némi bizonyossága ez annak, hogy Kolozsvár tud — vagy legalábbis volt idő, amikor tudott — eszméket, érdekeket egyeztetni.

Abban a hírlapi vitában, amelyet az 1841-ben megjelent A Kelet népe és az 1842-ben elhangzott Akadémiai beszéd váltott ki, központi helye volt a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek; Széchenyi mindkét helyen félreérthetetlenül elutasította az agresszív nacionalizmust, és mindenkre kiterjedő nyelvi kíméletet sürgetett. Természetes, hogy a vitának erre a mozzanatára felfigyelt az erdélyi szász és román sajtó is.

Erdély nem magyar értelmiségi férfiai között kétségtelenül George Barițra gyakorolta Széchenyi a legmélyebb hatást. Főművében, a *Părți alese din istoria Transilvaniei* c. könyvében ismerteti Széchenyi életrajzát, szól külföldi utazásairól, és reformterveit felsorakoztatva különösen kiemeli, hogy olyan törvények alkotását sürgette, melyek az élet minden területén meghozzák a közboldogságot.³⁰ Egyik legjobb ismerője egyenesen szemére hányja Barițnak, hogy „túlzó apológiával veszi számba Széchenyi társadalompolitikai, gazdasági, művelődési eszméit és haladó kezdeményezéseit, amikor bizonyosságot tesz arról, hogy ifjúkorában az ő írásainak a hatása alá került”.³¹

Bariț újságjait (kettő is volt) lapozgatva megbizonyosodhatunk, hogy Széchenyi neve minduntalan felbukkan a hasábokon, hol a hírekben, hol azokban a cikkekben, melyek hivatkoznak reá, illetőleg idéznek tőle, de az is előfordul, hogy terjedelmesebb Széchenyi-szövegek román fordítását teszi közzé a szerkesztő. A *Foaie pentru minte, inimă și literatură* 1841 őszén *Széchenyi István gróf úr politikai hitvallása* címmel szemelvényeket közöl A Kelet népéből.

A közzétett Széchenyi-szöveghez lapalji jegyzetben Bariț kétszer is magyarázatot fűz. Először annál a mondatnál, ahol azt írja Széchenyi: „a rám vett adónak mire fordítását nem kívánom ellenőrizni *mindaddig, míg a polgár és pór illyesbül ki van szorítva*” (Sz. I. kiemelése), Bariț csillag alatt megjegyzi: „Íme, hogy beszél Magyarország legtöbbször becsült főura! S mi több! Ez utóbbi könyvét már senki sem égeti el. Szerk.” És majd Széchenyinek ennél a mondatánál: „...szűnjék meg végkép azon botránkoztató különbség, melly szerint éppen az legyeztetik egyben, mi irgalmatlanul sújtatik másban: de józan

²⁸ EH. 1845. május 13.

²⁹ EH. 1845. május 20.

³⁰ George Bariț: *Părți alese din istoria Transilvaniei* I. Sibiu 1889. 564—574.

³¹ George Em. Marica: *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea* II. Cluj-Napoca 1978. 312.

irányba hozassék más részről azon puhaszívú ábrándozás is, mintha ki lehetne küszöbölni közülünk minden állati büntetést, márul holnapra, és mielőtt köznevelés kiemelné legalább a' nagyobb részt az állati tengés köreiből" — Bariț ismét csillagot tesz és a lap alján ezt írja: „Halljátok, halljátok!”³²

Bariț éveken keresztül figyelemmel kísérte a Széchenyi és Kossuth között támadt hírlapi vitát is. Amikor erről a *Gazeta de Transilvania* 1843-as évfolyamának első számában ismertetést ír, arról is szól, hogy a román olvasóknak föltétlenül szükségük van kitekintésre, arra, hogy lássák: mi történik körülöttük. „Nehéz időkben élünk, véreim — írja —; a' körülmények nagyon szorosan parancsolják, mikép házunk álmatlan éberséggel őrzése mellett vessünk egy komoly pillanatot a' szomszédokra is mindenfelé.”³³

Bariț a forradalom és szabadságharc bukását követő időkben is elismerően nyilatkozik Széchenyiről, és halálakor életműve egészének maradandóságát hangsúlyozza.³⁴

Széchenyi erdélyi megotthonosodásának egyik beszédes példája mutatkozik meg abban, ahogy évek teltevel ő Nagyenyedet értékeli.

A Széchenyi-naplót fordító költő, Jékely Zoltán (a nagyenyedi Bethlen Kollégium egykori tanárának, Aprily Lajosnak a fia) mélységes fájdalommal vette tudomásul, hogy 1821 nyarán Széchenyi úgy megy keresztül Nagyenyeden, az ő szülővárosán, hogy észre sem veszi a kollégiumot, annak tudós tanárait, a sok diákot, csak a város piszkos kaszárnyájáról s a benne zsörtölődő huszár óbesterrel tesz említést.³⁵ Évek múltával, amikor Széchenyi az erdélyi kultúrát már jobban ismeri, e városban is többet lát, mint egy huszárezred szálláshelyét. 1840. december 10-én Szász Károlyhoz mint „igen tisztelt barátjához” intézett leveléből arról értesülünk, hogy az enyedi professzor sorsa éppen úgy foglalkoztatja, mint a diákok jövője. A „gyönyörű ifjak, teli isteni szikrával” — írja — egy felállítandó műegyetemen képezhetnék magukat „jó gazdává, erőművésszé, gyárossá”, s örülne, ha ezt a tervezett intézetet Szász Károlyra bízhatná.³⁶

Szász Károlyból ugyan nem lett tanár az óhajtott „központi polytechnikumban,” de kettőjük szívélyes viszonya a későbbiekben is fennmaradt. 1848 nyarán, amikor Erdély súlyos, megoldatlan kérdései láttán többen Széchenyi személyes megjelenésétől várnak megoldást, Szász Károly is levélben fordul hozzá. Ebben elpanaszolja Erdély „naponként aggasztóbb” állapotát, és a „pusztító vész” elhárításának egyetlen módját abban látja, hogy István nádor és Széchenyi együtt tegyen legalább egy hétnapos körutat Erdélyben, felkeresve feltétlenül Kolozsvárt, Nagyszebent és a Székelyföldet. Egy ilyen körút „egy egész armadának megjelenésénél üdvösebb, a' merénylőket visszaretentő, az ingerülteket lecsillapító, a' tetleneket munkásságba hozó” lenne.³⁷

Ezekben a baljóslatú napokban érdekes módon, több irányból is Széchenyi felé irányul az erdélyiek bizalma. Wesselényi Miklós 1848. július 12-én Bethlen Jánossal közös felterjesztésben fordul a magyar miniszterelnökhöz; ebben azt javasolják, hogy a kamarilla és bürokrácia veszélyes intrikáinak megakadályozására Széchenyi személyében

³² *Credeul politicesc a domnului graf Stefan Seceni*. Foaie pentru minte, inimă și literatură 1841. október 5. Vö. Kovács József—Kovács Ferenc: *Két évszázad kortársa George Barițiu*. Kolozsvár-Napoca 1984. 56—58.

³³ *Gazeta de Transilvania* 1843. január 4. — A cikk magyar fordítása EH. 1843. január 31.

³⁴ *Gazeta de Transilvania* 1858. szeptember 18. és 25. — *Memoria contelui Stefan Sechenyi*. Uo. 1860. április 14.

³⁵ Jékely Zoltán: *Tünődések és észrevételek Széchenyi naplójának fordítása közben*. = *A Bárány Vére*. Bp. 1981. 142—153.

³⁶ A Szász Károlyhoz intézett, Pesten, 1840. december 14-én kelt levelet l. Benkő Samu: *Őrszavak*. Buk. 1984. 236—238.

³⁷ Szász Károly Kolozsvárról, 1848. június 16-án keltezett levele: SzGy. K. 208/140.

küldjenek királyi biztost Erdélybe.³⁸ Négy nap múlva magát Széchenyit unszolja Wesselényi, hogy neveztesse ki magát Erdély királyi biztosává és sürgősen utazzék Kolozsvárra.³⁹

Széchenyi erdélyi tekintélyének súlyát jelzi, hogy az említett magyar közéleti férfiak próbálkozásaival egy időben a nagyszebeni ortodox püspök, a balázsfalvi nemzeti gyűlésen a Román Nemzeti Komité társelnökévé választott Andrei Şaguna többször is arra kéri a magyar közlekedésügyi minisztert, hogy vállalja el a királyi biztosságot, siessen Erdélybe, már csak azért is, mert „egy ember sem olyan népszerű Erdélyben”, mint ő. „Nos igen — válaszolta naplója szerint Şagunának a gróf —, ha megyek, önnek kell a vezetőmnek lennie.”⁴⁰ Két nap múlva visszatérve az ügyre ezt jegyzi fel: „Hajlandó vagyok Erdélybe menni, de csak Şagunával.”⁴¹

A hívó, már-már könyörgő levelek és szóbeli biztatások végül is hiábavalóaknak bizonyulnak: Széchenyi nem szánja el magát az erdélyi útra. De naplóbeli feljegyzései szerint egyelőre még figyel arra, hogy mi történik Erdélyben. Az elhatalmasadó idegbetegsége első jelei s a mardosó önvád kóros fellépései is némileg Erdély felé utalnak. A kolozsvári Méhes Sámuel idézve, 1848. július 17-én ezt veti oda naplójában: „Méhes dicsér a *Hitelemért*. »Ha ez nem iratik, mindez nem történik!« — Én — miközben ő átdöfi a lelket: »Tán jobb lett volna azt soha nem írni!«”⁴²

Miniszterként naponta sok erdélyivel találkozik. A minisztertanács ülésein rendszeresen jelen van a belügyi államtitkár, Kemény Dénes is, a sokat próbált erdélyi ellenzéki politikus, aki maga is bőven merített Széchenyi műveiből, azokat továbbfejlesztve és az erdélyi viszonyokra alkalmazva írta meg *Érdekegység* című munkáját az alkotmányosság korszerű ismérveiről, a legsürgősebb reformokról, köztük az örökváltságról és a közteherviselésről. Erdélyben nem tudott megbirkózni a cenzúra „nyűgével” és „szeszélyével”; végül is megpróbálta könyve kinyomtatását Magyarországon engedélyeztetni, s ehhez kért levélben segítséget Széchenyitől.⁴³

A független magyar kormány ülésein Kemény Dénes ritkán szólalt meg, de élénken figyelt, és benyomásairól feljegyzéseket készített. Ezekben megállapította, hogy „az egész minisztérium csupa bölcs és jeles státusférfiakból áll, hanem praktikus embert csak kettőt ismerek köztük. Az egyik Széchenyi, a másik Deák”. Majd így folytatja: „Széchenyi egészen csodálatos állást foglalt el a minisztériumban. Képzeld magadnak egy kapitányt, a kit schwadronjával kiküldenek egy »verlorenen» Postra. — A kapitány tudja, hogy nincs menekvés, de a legénységnek jó arcot mutat, s úgy tesz, mintha minden rendben volna.”⁴⁴

Mendemondák és szakszerű vizsgálódások jócskán emésztették a tintát Széchenyi önsorvasztó képzelgéssei, egyre súlyosodó betegsége titkainak feszegetése körül. A kóros idegrendszeri elváltozásnak döbbenetes bizonyítéka van: Széchenyi írásképe 1848 nyarának végén radikálisan megváltozott; a betegség kíméletlenül elrontotta íráskészségét. Éppen e jelenséghez kapcsolódva izgalmas párhuzamként merült fel bennem a félelmetesen

³⁸ Trócsányi Zsolt: i.m. 541.

³⁹ Spira György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Bp. 1964. 237.

⁴⁰ Gr. Széchenyi István *döblingi irodalmi hagyatéka* I. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1921. 339.

⁴¹ Uo. 341.

⁴² Uo. 353—354.

⁴³ Kemény Dénes 1847. június 25-én Nagyenyedről keletkezett levele: SzGy. K 205/113.

⁴⁴ Ifj. gróf Bethlen Miklós: *Múlt és jelen*. Régi levelek és divatos erkölcsök. Bp. E.n. 23—25.

hasonló írású Bolyai János sorsa s a Széchenyi—Bolyai viszony közelebbi vizsgálatának gondolata.⁴⁵

Közvetlen kapcsolat kettőjük között nem volt, de Széchenyi mint akadémiai elnök bizonyára hallott tagságáról, Bolyai Farkasról. Irományai között én csak egyetlen helyen láttam leírva a marosvásárhelyi matematikus nevét, mégpedig abban az elég gyakran idézett levélben, melyet 1850. szeptember 7-én a döblingi szanatóriumból küldött Tasner Antalnak, és amely így kezdődik: „Ma indulok pokolba! — Én vagyok azon ármány fia, ki bűneim súlya miatt már 1811-ben elkárhozva, mint ördög szolgálja betű szerint eladtam a magyart a rossz Istenének.” A dúlt elme ebben a levélben németre váltva a szót, számba veszi a magyar közélet és magyar művelődés korabeli szereplőit, és köztük említi a tudósokat is: „Bolyai [!], Stoffer, Kovács Lai, Helmecey, Döbrentey, Vásárhelyi... wo sind solche Leute in der Welt.”⁴⁶

A Bolyai-kéziratokban az apánál és a fiúnál egyaránt többször felbukkan Széchenyi neve. Egy levélben Bolyai Farkas arra hívja fel fia figyelmét, hogy Széchenyinek nagy művelődési tervei vannak, és valóra váltásuk érdekében pénzt szerez kölcsön az országnak. Nyilván az *Adó és Két garas* című műben foglaltak jutottak a tudós tanár füléhez.⁴⁷ Bolyai János kézírataiból azt a részt emelném ki, ahol Széchenyire hivatkozva bírálja II. József reformjait. A Sziszüphosz módjára maga előtt évtizedeken át gondolatsziklátat görgető Bolyai János többször szembenéz a világboldogító szándékok balsikerével, és ennek okát „valamennyi eddig Világ-reformátor” „hebehurgyaságában” fedezi fel. Azt veti szemükre, hogy elmulasztották a „vetés előtti illő szántást”. Így kerül szőnyegre II. József reformjainak kudarca: „...mint már, úgy tetszik, a derék Széchenyi István is megjegyezte”, a legnagyobb hibát a császár azzal követte el, hogy „ön-fejüleg, meg-kérdezésünk, a tanácskozásbani részvétünk nélkül, tehát erőszakosan akart boldogítani”.⁴⁸

További Széchenyire utaló idézetek felsorakoztatása helyett célszerűbbnek tartom annak a kiemelését, hogy Bolyai János és Széchenyi István gondolkodása mechanizmusában markáns rokon vonások fedezhetők fel. Mind a ketten a matematikában látták azt a tudományt, mely módszertani kiindulópontja kell hogy legyen a szabatos fogalomalkotásnak. Széchenyi is éppen úgy a „mathesis szigor”-nak a híve, mint Bolyai János. A *Stadium*ból idézett alábbi mondatát akár az erdélyi matematikus is írhatta volna: „A' hideg számolás, mert csak az vezet a' mathesisnek isteni útján a' valóhoz, legyen egyedüli kalauzunk.”⁴⁹ A matematikai szemléletmódnak érdekes példáját idézhetjük a *Hitel*ből is. Abban a gondolatmenetben, ahol Széchenyi arra a kérdésre válaszol, hogy „mit kell tenni 's min kell kezdeni”, mindjárt az elején ezt a figyelemre méltó megjegyzést teszi: „alap nélkül tartósan nem állhat semmi 's kizárólag csak azon tárgyat bírhatjuk igazi sikerre, melyet természetes vagy matematikai renddel — a' mi nálam egy — kezdünk 's folytatunk”.⁵⁰ Láthatóan a természetes rend Széchenyi gondolkodási rendszerében azonos a matematikai renddel!

A kor központi kérdése a nyelv; a XIX. század első felében nincs jelentős magyar író és tudós, aki el ne töprengene a nemzeti nyelv jelenén — jövőjén. Széchenyinél és Bolyai

⁴⁵ Vö. Benkő Samu: *Széchenyi közjóra való törekedései*. = *Őrszavak*. Buk. 1984. 218—221.

⁴⁶ *Gróf Széchenyi István levelei* III. Szerk. Majláth Béla. Bp. 1891. 630—636.

⁴⁷ Nagy Ferenc: *Széchenyi és Bolyai*. Rubicon 1991. 5. sz. 17.

⁴⁸ Bolyai János kézíratai a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai Könyvtárban, 638.

⁴⁹ Széchenyi István: *Stadium*. Lipcse 1833. 42.

⁵⁰ Széchenyi István: *Hitel*. Pest 1830. 153.

Jánosnál az a közös ezekben a töprengésekben, hogy mindketten ismételtén a nyelv és a matematika összefüggéseit firtatják. A pontos és félreérthetetlen információ-rögzítés izgatta mindkettőjüket, az, hogy például a mondat annyira egyértelmű legyen, mint mondjuk az egyenlet. Széchenyi 1826-ban ezeket jegyzi fel: „A nyelvnek tökéletlenségéből fakad a legtöbb baj és a legnagyobb időpazarlás a világon. — Nincs olyan szó, mely más szavakkal összetéve vagy akár magában is, jelentését ne változtatná. Innen minden per, homályos törvények etc. — Érzem, fel fognak még találni valami módot számokkal írni úgy, hogy amit leírtak, örökre és minden fogalomra matematikailag mindig azonos marad.”⁵¹ A matematikai szabatoságú nyelv igénye — melynek megteremtése sürgős nemzeti feladat — felbukkan az 1842-es akadémiai beszédben is. Egybegyűlt tudóstársaihoz így szól Széchenyi: „...egyedül csak előleges, szorosan meghatározott definitiók következtében lehet nagyobb szövevényű fejtegetések és vitatkozásokban, aránylag könnyen vagy csak általjánában is, célhoz jutni, ti. az igazságot teljes világba helyezni, 's ekkép rábeszélni 's győzni. Mi okbul nemcsak látszólag, de valósággal sem lehet nemzetnek sürgetőbb és komolyabb tenni-valója, mint nyelvét lehetőleg közel vinni a' szoros tudományok szabatosságához; mert csak olly nyelvvel, melly ehhez leginkább közelít, lehet aránylag legtöbbet legszaporábban saját érdeke körül felvilágosítani ...”⁵²

Senki előtt nem volt titok Erdélyben, hogy már a reformkorban kezdeményezett, majd 1859-ben megalakult és munkásságát nagy lendülettel elkezdő Erdélyi Múzeum-Egyesület létrejöttében is elhatározó szerepe volt Széchenyi „aluszékonyokat felrázó” művelődésserkentő ösztönzésének. Szabó Sámuel naplójából értesülünk arról, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület első közgyűlése napján, az ünnepi lakomán az alapító tagok erről nem feledkeztek meg: éljenzéssel fogadták a bejelentést, hogy Széchenyi a kétségbeesésből származó nagy betegségéből „újra éledni kezd”, és azt kívánták neki, hogy „napról napra erősödjék, hogy élhessen soká”. A beszámoló szerint „Brassai Sámuel e megemlékezés táviratoztatását kívánja. (Megtörtént)”⁵³

Ha körülnézünk azok között az erdélyiek között, akik különös vonzalommal viseltettek Széchenyi iránt, szembetűnik, hogy milyen sok köztük a természettudományokban jártas, közgazdaságtanilag iskolázott, egyszóval a „szoros tudományok szabatosságával” gondolkodó egyén. Ezek közül most még kettőről: Kemény Zsigmondról és Teleki Domokosról ejtünk néhány szót.

A bécsi egyetem orvosi fakultásán anatómiát és patológiát hallgató Kemény Zsigmond könyvespolcán ott sorakoznak a közgazdaságtudomány legfrissebb nyugat-európai termékei, és első könyvét, a *Korteskedés és ellenszerei* című politikai esszéjét egyik kortársa „az álladalmat atomjáig boncoló munkának” nevezte.⁵⁴ Nem véletlen, hogy a könyvet olvasva Széchenyi azonnal felismeri szerzőjében a maga emberét, és Tasner

⁵¹ Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 477. Jékely Zoltán szép fordítása mellett álljon itt az eredeti német szöveg is: „Aus der Unvollkommenheit der Sprachen entsteht das meiste Übel, und der grösste Zeit Verlust auf der Welt. — Es ist kein Wort, das in der Zusammensetzung mit andern Wörtern, oder auch ganz allein — seinen Sinn nicht verändert — Daher — alle Processe — undeutliche Gezetze ect. — Ich fühle dass man noch eine Art erfinden wird durch Nummern zu Schreiben — so dass das Geschriebene ewig und für alle Begriffe matematisch stets die selbe bleiben wird.” *Gróf Széchenyi István Naplói* III. Szerk. Viszota Gyula. Bp. 1932. 75.

⁵² Széchenyi—Kossuth idézett hírlapi vitája I. 160.

⁵³ Szabó Péter: *Az EME első ünnepi lakomája. — Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére. 1859—1909*. Szerk. Erdélyi Pál. Kvár 1909—1942. 89.

⁵⁴ Zeyk József: *Könyvismertetés*. EH. 1843. 613.

Antaltól nyomban érdeklődik is utána: „ugyan kicsoda, micsoda?”⁵⁵ Szemét ettől fogva rajta tartja, s 1846-ban meghívja, hogy kísérje el tiszai szemleútjára⁵⁶; ekkor próbálja rávenni egy általa alapítandó új hírlap szerkesztésére.

Első találkozásukról Kemény így számol be Naplójában: „Ő kezem megszorította s kezei közül ki nem bocsátván monda: rég vágytam önnel megismerkedni. Munkáját olvastam. Sokszor gondolkoztam: fölmaradhat-e fajunk? Van-e jövője a magyarnak? S higgye el ön, hogy fajunk egykori fölvirágzása iránt kevés ok győzhetett volna inkább meg, mint az ön könyve, mint az, hogy nálunk most ilyszerű politikai írók támadhatnak. Találkozzunk együtt többször, úgy is reméllem, rövid időn szorosabb viszony fog egymáshoz kötni.”⁵⁷ A szoros viszony azonban nem jött létre. Kemény Széchenyitől is, Kossuthtól is igyekszik bizonyos távolságot tartani, s a centralisták (Eötvös József, Csengery Antal) társaságában találja meg azt a szellemi miliőt, amely leginkább megegyezik a magában már kialakított társadalomfilozófiával.

A korszak egész atmoszférájára jellemző, hogy a császári titkosszolgálat fontosnak tartotta nyomon követni Széchenyi és Kemény találkozását, és megpróbált pontosan tájékozódni közös terveikről. Az 1846. június 27-én kelt rendőri jelentés szerint Kemény egyelőre nem fogadta el a felkínált szerkesztői állást, „csak megígérte, hogy cikkeket küld Széchenyinek annak megmutatására, milyen szellemben akarja vállalni a megbízást. Így lehet, hogy megegyeznek”.⁵⁸

A reformkori erdélyi publicisztikában tisztes rangot kivívó Teleki Domokos 1831-ben a pesti tudományegyetemen folytatott jogi tanulmányokat, s ott nemcsak műveivel, hanem magával Széchenyivel is személyesen megismerkedett. „Ezen két év alatt — írja jegyzeteiben tanulmányai idejéről — Magyarország legbecsületesebb államférfiainak társasága, kik közül Széchenyi, el merem mondani, pártfogására, szívességére, sőt bizalmára is méltatott, bizonyára a legdöntőbb hatással egész életemre.”⁵⁹

Teleki ismerte a személyiség és a történelem között fennálló valódi összefüggéseket, s ezért nem Széchenyi fellépésével magyarázza a magyar reformkor kezdetét, hanem a XIX. század húszas és harmincas éveinek történelmi mozgásából vezeti le a Széchenyi-jelenséget. Nem félt használni a „fejlődés” fogalmát, sőt egyenesen azt állítja, hogy „a fejlődés gyakorolta magára Széchenyre is a legnagyobb hatást”. Megállapítja róla, hogy „világismerettel” s „hazája és nemzete jellemének és szükségének” számbavételével válogatta meg azokat az eszközöket, melyekkel a mozdulatlanságból kibillenő társadalomban célirányt szabott a közösségi érdekeket szolgáló egyéni cselekedeteknek.

Teleki Széchenyiben az író, a szónokot és a közéletben forgolódó közéleti embert egyaránt nagyra értékeli: „bátran elmondhatjuk, hogy Széchenyi remekül írt, de még remekebbül beszélt; s mi vala ennél még remekebb?... Nemde Széchenyi tette, Széchenyi művei...?”⁶⁰

A Széchenyi halálakor megnyilatkozó országos részvét bizonyítja, hogy Erdély mennyire magához ölelte a nagy férfiút, ahogy akkoriban mondták, „a nemes grófot”. A városok nagy templomait zsúfolásig töltötték meg a gyászistentiszteletre összesereglett hívők, s ott a felekezetek legjobb szónokai méltatták az elhunyt érdemeit. Most nem azt

⁵⁵ Gróf Széchenyi István levelei III. Szerk. Majláth Béla. Bp. 1891. 244.

⁵⁶ 1846. május 6-án hívja meg Széchenyi Kovács Lajost és Kemény Zsigmondot. Uo. 397.

⁵⁷ Kemény Zsigmond naplója. Szerk. Benkő Samu. Buk. 1966. 151.

⁵⁸ Széchenyi—Kossuth idézett hírlapi vitája II. Bp. 1930. 1038—1039.

⁵⁹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái XIII. Bp. 1909. 1399—1402.

⁶⁰ Teleki Domokos: Emlékbeszéd gróf Széchenyi István felett. Kvár 1860. 4.

kívánom kiemelni, hogy ezeken a megemlékezésekben ott voltak az erdélyi közelet nagyjai — Mikó Imrétől Andrei Şagunáig —, hanem azt találom jellemzőnek, hogy az egyszerű emberek ebben az arisztokráciában a maguk fiát gyászolták meg. A hatalom nem rendelt el hivatalos gyászt, de például a kolozsvári Szent Mihály-templomban tartott rekviem idején — noha éppen hetivásár napja volt — „egyszerre minden bolt bezárattott, minden üzlet innepelt szomorú gyással, nagy és mély benyomású ünnepé tette a hétköznapot a hazafi fájdalomon alapult önkéntes akarat! Egy ember gyászravatala körül égték a mécsek, ki annyira százada felett állt, hogy szelleme előtt az egész nemzet leborul, s férfi és nő, aggastyán és fiatal Magurától a Tarkóig siratja és gyászolja őt gyászfátyollal és nemzeti és hazafi bánattal”.⁶¹ S talán még ennél is meghatóbb Bartalus József református lelkipásztor beszámolója, mely egy kis Belső-Szolnok megyei falu gyászünnepélyéről tudósít: „Mi is Bálványosváraán háromféle hitű lelkészek halotti imát mondtunk a nagy férfi végtiszteletére; a görög egyesült hitű lelkész által magyar és román nyelven elszavalt emlékbeszéd által érezhetően volt fölterjesztve a tudatlanabb népelem előtt, hogy mit vesztett egy állam közösen, és üdvös boldogságára nézt, egy derék tag elhunytával!... Kevés ugyan a mit tehetünk társaskörünkben, de vallásosság s testvériség a főindok — ti. rokonkebellet simult helységünkbeni három rendszer s észletekben különböző felekezet s népelem egymáshoz.”⁶²

Rendre megemlékeznek Széchenyiről mindazok az intézmények, melyeknek tagjai, illetőleg vezetői úgy érzik, hogy tőle kapták a biztatást szervezkedésükhöz és munkálkodásukhoz. Különösen két testület, az Erdélyi Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület vezetői hangsúlyozzák gyászünnepélyeiken, hogy Széchenyi volt az, „akinek hatályos szózata legelőbb adott életet a nemzetben az egyesülés üdvös eszméjének”.⁶³

A nemzeti gyászban megszólaló költők is — élükön Arany Jánossal — azt tudatosítják, hogy „nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét”.⁶⁴ A másik költő, Tompa Mihály a gyász nehéz perceiben azon töpreng, hogy ki lehetne az a férfiú, aki méltóképpen az eltávozott helyére léphetne. Ő az erdélyi művelődési intézmények, az Erdélyi Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítójában, Mikó Imrében találja meg a méltó utódot, s arra biztatja:

Ragadd gyorsan, Erdély Széchenyie,
Ragadd kezedbe a szent lobogót!
Elől s fenn kell annak lebegnie,
Mint amidőn az ő kezében volt!⁶⁵

Tompá Mihály szép költői leleményének mélységes tisztelete mellett — de némileg vitába szállva vele — hadd szögezzem le, hogy Erdély Széchenyije mégiscsak maga Széchenyi István volt, s ő is marad!

⁶¹ *Gróf Széchenyi István requiemje*. Kolozsvári Közlöny (a továbbiakban: KK) 1860. április 29.

⁶² KK. 1860. május 31.

⁶³ KK. 1860. június 3.

⁶⁴ Arany János: *Széchenyi emlékezete*.

⁶⁵ Tompa Mihály: *Gróf Mikó Imréhez*.

Nagy György

Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között

„Az imádkozás ideje eltelt. És el az átkozódás ideje is. Az álmodozásnak is vége és a sírásnak is... Fölébredtünk. Látni akarunk tisztán. Szembe akarunk nézni az Élettel, tisztában akarunk lenni helyzetünkkel. Ösmerni akarjuk magunkat” — írták a méltán történelmi jelentőségűnek tekintett *Kiáltó Szó* című röpirat szerzői 1921-ben.¹ A Kós Károlytól fogalmazott komor mondatok a kisebbségi talpraállás és a közösségi megszerveződés követelményét valló, a közéleti nekigyürkőzés és a történelmi kárhozattal való szembefeszülés parancsát elsőként föl vállaló polgári-plebejus erők és októbrista-demokrata értelmiségiek álláspontját fejezték ki. Az 1918–19-es nagy földcsuszamlás következményeivel való józan számvetés igénye s a kisebbséggé lett magyarság történelemformáló szándéka szövegeződött meg bennük. A közösségi-közéleti aktivizmus októbrista-polgári képviselői és a kisebbségi kibontakozás transzilvanista-demokrata szorgalmazói a „tisztán akarunk látni” igényét és a „tisztán kell látnunk” parancsát állították egykoron szembe az erdélyi magyarság soraiban eluralkodó kétségbeeséssel és rezignáltsággal. A „tisztánlátás” öntudata, a helyzet logikájából adódó gyakorlati teendők többé-kevésbé következetes végiggondolása határozta meg e rétegek közéleti-politikai kezdeményezéseit is. A „tisztánlátás” jegyében alapítottak lapokat és hívtak életre művelődési intézményeket, teremtettek úgyszólván a semmiből az erdélyi magyarság számára új közösségi létkereteket. A „tisztánlátás” eszméje vezérelte őket, midőn igyekeztek leszámolni a meddő felelősségi vádaskodásokkal és a világfájdalmas attitűdökkel, a sértettségérzés kóros állandósulásával és a bénító csüggetéssel. A „tisztánlátás” posztulátumához igazodtak akkor is, amikor a kivándorlók tömegeinek láttán riadóztatni próbálták a közvéleményt és a közösségi lelkiismeretet, mondván, hogy „meg kell kötni az omladozó gátat, mert útját kell állani a veszedelmes áradatnak, amely életerőt csapol le a mi népünkől és elbírhatatlan terhet visz át a konzolidálódás nehézségeivel birkózó túlsó országnak a nyakába”². Nem kétséges, hogy a kisebbségi sorsba jutott erdélyi magyarság számára az 1918–19 utáni években a „tisztánlátás” volt az egyik legfőbb történelmi deziderátum: a közösségi megmaradás alapvető feltétele testesült meg benne.

A *Kiáltó Szó* megjelenése s a „tisztánlátás” követelményét gyakorlati tettekre váltó kisebbségi-közéleti szervezkedés megindulása után még másfél évtized sem telt el, amikor a nagy gazdasági világválság társadalmi-politikai feszültségekkel terhes légkörében ismét felhangzott az erdélyi magyar szellemi életben a programjellegű jelszó: „Tisztán akarunk látni!” 1933-ban László Dezső, az *Erdélyi Fiatalok* egyik alapítója és szerkesztője, a korszak nemzedéki forrongásának hangadó egyénisége a közismert Ady-vers híres kulcssorát választotta frissen megjelent könyvecskéje címéül: *Akarom: tisztán lássatok*. A könyvecske alcíme így szólt: *Széchenyi István és a magyar jelen*. Nem a századelő Magyarországnál igéihez megértést kereső költő panaszos sóhaját akarta megidézni László Dezső, s a „legnagyobb magyar” eszmevilágát is inkább csak alapozásként használta egy új generációs cselekvésprogram megfogalmazásához. Széchenyire hivatkozott és vele

¹ Kós Károly—Zágoni István—Paál Árpád: *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. É. n. 3. Hozzáférhető újabb kiadása: *Köböl, fából házat ... igékből várat* (In memoriam Kós Károly 1883–1983). Bp. 1983. 91–92.

² *Alkomi*. (Vezércikk) Keleti Újság 1920. október 10.

érvelt, az ő tetteit és törekvéseit, közösségi erkölcsöt és közéleti magatartását állította példaként az olvasó elé, de igazából a maga nemzedékének életérzését és aktivitáskészségét öntötte mondatokba. Lázadás feszített a szavaiban. „De egyszer már nekünk is élnünk kell. A halott gondolatokat el kell sepernünk, a halálosan megfertőzött magyar levegőt félre kell sodornunk, a halottak kezéből élő kezekbe kell az evezőket átalvannunk!” — írta könyvének felhívásszerű előszavában László Dezső³, s indulatosságát patetikus mondataiban ott lüktetett a harmincas évek elejének egész szellemi légköre, a korszak fiatal magyar értelmiségének minden gondja és zaklatottsága. Ott volt bennük egy nemzedék csalogottsága és meghasonlottsága, de ott volt az az általános közéleti atmoszféra és kollíziós társadalomlélektani állapot is, amely a romániai magyar kisebbséget a harmincas évek elején egészében jellemezte.

Mi sem áll távolabb tőlünk, mint az a szándék, hogy véletlenszerű stílárikszonanciák, illetve megfogalmazásbeli egybecsengés alapján közvetlen összefüggést konstruáljunk vagy egyenlőséget tegyünk két történelmi helyzet vagy politikai-szellemi megnyilatkozás közé. Kisebbségi létviszonyok között a „tisztánlítás” kétségkívül a közösségi megmaradás egyik állandó feltételét jelenti, úgyszólván időtlen közéleti követelmény, majdhogynem metafizikai parancs testesül meg benne. De itt a „tisztán akarunk látni”, illetve a „tisztán kell látnunk” 1918–19 utáni deziderátumának a harmincas évek elején bekövetkező hangsúlyos visszatértét, nemzedéki lázadást is hordozó reinkarnációját csak annak az ellentmondásos helyzetalkulásnak a megvilágítása végett idéztük fel, amelynek folytán Széchenyi István eszméi öröksége a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi élet középpontjába került, s a hozzá való viszonyulás egy egész értelmiségi generáció alapkérdésévé vált.

A *Kiáltó Szó* erkölcsi viaskodásban fogant és felelősségtudatban született szép mondatainak, valamint a László Dezső-könyv Adytól kölcsönzött címének egybehangzása mögött valóra nem vált közösségi remények, elszalasztott közéleti lehetőségek, csalogások és megcsalattatások, végső fokon pedig az addigi kisebbségi magyar politika eredménytelensége húzódott meg. Se terünk, se lehetőségünk nincs itt arra, hogy a látszólag pusztán megfogalmazásbeli konszonancia háttérében található társadalmi-történelmi tartalmakat, egy évtized politikai ballépéseit és kisebbségi csatavesztéseit részletekbe menően áttekintsük. Csak megemlíteni tudjuk, de behatóan elemezni nem, hogy míg egyfelől a demokratikus-plebejus kibontakozásra alapozott kisebbségi közélet eszméjét zátonyra futtatta a konzervatív szűklátókörűség és a nemzetállami érdek, addig másfelől az arisztokratikus szalonpolitizálás, a kulisszák mögötti egyezkedések taktikája meddőnek bizonyult. Bár tudjuk, hogy citátumokkal nem lehet analíziseket helyettesíteni, itt kénytelenek vagyunk mégis ehhez a módszerhez folyamodni. Szentimrei Jenőt idézzük, aki 1933 karácsonyán az Ellenzék hasábjain ezt írta: „...Azt az utat, melyen idáig jutottunk, nem járhatjuk tovább. Sem gazdasági életben, sem politikában, sem irodalomban és művészetben, sem külső életünkben, sem odabenn a gondolkodásban. Új tartalom nélkül petyhüdtlen áll egész eddigvolt magatartásunk tömlője.”⁴ Szentimrei e megállapítása mellé, amelynek kiváltképpen komorrá tette a tónusát az a körülmény, hogy a Megváltó ünnepének áhítatában hangzott el, tegyük oda egy másik közéleti embernek a megállapítását is. Albrecht Dezső, a későbbi *Hitel*-csoportosulás vezéregyénisége más nemzedékhez tartozott, merőben más társadalmi szemléletet és kisebbségpolitikai

³ László Dezső: *Akarom: tisztán lássatok. Széchenyi István és a magyar jelen*. Kvár 1933. 8.

⁴ Szentimrei Jenő: *Késégek karácsonya*. Ellenzék (a továbbiakban: E) 1933. december 24.

konceptiót képviselt, mint Szentimrei Jenő, ám mégis hozzá hasonlóan fogalmazott. Egyik 1933-ban megjelent tanulmányában így értékelte a húszas éveket: „Szinte főkről fokra kimutatható, hogyan sekélyesedett el közéletünk, hogyan távolodott napról napra [...] az élettől, annak lehetőségeitől és sürgető kötelességeitől, hogyan hatott jobban és jobban az önámítás mákonya, amíg oda nem jutottunk, hogy a morfinista hisztériás és beteg dühével utasítottunk el minden kijózanító és nagy feladatainkra ébresztő kritikát.”⁵

Bár az idézett megfogalmazásoknak igen kemény a hangvételük, csak részben tudják érzékeltetni, hogy a húszas-harmincas évek fordulóján az erdélyi magyarság életében mennyire megsűrűsödtek a gondok és megnöttek a feszültségek. Nagyon sokféle tényező — kontinentális és helyi jellegű egyaránt — belejátszott abba, hogy a társadalmi-közéleti indulatok roppant mértékben fölhevültek, s a művelődés világa is megkavarodott. Az 1929—33-as gazdasági válságból eredő szociális bajok s az általuk gerjesztett világnézeti ellentétek az erdélyi magyar kisebbséget is maguk alá teperték és végletesen megosztották. A román jobboldali erők országos előretörése, a politikai viszonyok növekvő eldurvulása és a kisebbségi elnyomás súlyosbodása a konzervatív-arisztokratikus közéleti modor addig is nyilvánvaló meddőségét különösen egyértelművé tette. Világossá vált, hogy történelmi remiszenciákra és szűk rétegérdekekre nem lehet tisztességes és hatékony kisebbségvédelmet építeni. Mindehhez egy sor más tényező is társult. Ez időben kezdte hitelét veszteni a transzilvanista ideológia, az a szellemi-közéleti krédó, amely a húszas években úgyszólván hegyeket mozgatott meg. Ekkor lépett színre az a nemzedék, amelyet az Erdélyi Helikon 1931 januárjában megjelentetett ifjúsági száma így jellemzett: „A háború borzalmas élménye legfeljebb a gyermekkor öntudatlanságában érte; amikor látni és tudni kezdett, ez a világ készen volt már.”⁶ A „vallani és vállalni”-vita 1929-es kirobbanása, a Pástoritűz szerkesztőségének 1930 és 1934 között végbement többszöri megváltozása, vagy Makkai Sándor 1931-ben kiadott *Magunk revíziója* című munkája egyaránt azt jelezte, hogy az erdélyi magyar kultúra fejlődése és a közügyi értékszemlélet alakulása válaszüthöz érkezett.

A közéleti indulatok felerősödésének és a szellemi-művelődési törekvések átrendeződésének, az addigi meggyőződések relativizálódásának és az addig járt politikai utak eltorlaszolódlásának itt vázolt körülményei közepette, az új táborszerveződések és új frontalakulások idején került előtérbe az erdélyi magyar kultúrában Széchenyi István alakja. Kisebbségünk történelmi tudatában jelen volt ugyan addig is, de csak úgy, ahogyan jelen volt a magyar történelm ezer esztendejének minden más nagysága. Most azonban az eleven szellemi élet középpontjába került, eszmei öröksége viszálykeltő és viszályoldó tényezővé vált, majdhogynem lobogó lett a nevéből. A generációs igényeket hangoztató, de egyszerűsített általános társadalmi-politikai reformköveteléseket is megfogalmazó fiatal nemzedék legaktívabb csoportjai avatták Széchenyit követendő példává. Alaki-formális megközelítésben, jelesül a Széchenyi-örökség ideológiai funkciókkal való felruházásának értelmében azt lehet mondani, hogy a „legnagyobb magyar” eszmevilága Erdélyben a harmincas évek első felében jutott olyanszerű szerephez, amilyent az anyaországban már 1919—20 óta betöltött.

Itt fejtegetésünkben rövid kitérőt kell tennünk, és legalább vázlatosan szólnunk kell arról a sajátos tartalmú Széchenyi-kultuszról, amely 1918—19 után a háborús összeomlás és a militáris fogantatású béke traumájában élő s a konszolidáció hallatlan nehézségeivel

⁵ Albrecht Dezső: *Kisebbségi realpolitika*. Magyar Kisebbség (a továbbiakban: MK) XII(1933). 3—4. sz. 87.

⁶ Erdélyi Helikon (a továbbiakban: EH) IV(1931) 1. sz. 1.

küszködő Magyarországon alakult ki. Enélkül ugyanis nem érthetnők meg azokat az eszmetörténeti összefüggéseket sem, amelyek a *Hitel* írójának szellemi örökségét a harmincas évek elejétől kezdve az erdélyi magyar közéleti-kulturális küzdelmekben oly fontos szerephez juttatták.

Bonyolult társadalmi-társadalomlélektani és művelődési tényezők határozzák meg, hogy a nemzeti történelem kimagasló egyéniségei és nagy horderejű eseményei közül a tájékozódási és viszonyítási pontokat kereső utókor számára mikor ki vagy mi válik példaértékűvé. Ugyancsak sokféle körülménytől függ az is, hogy egy adott időszakban melyik társadalmi réteg, világnézeti csoportosulás vagy politikai érdektörmörülés kinek a nevét írja zászlajára. Mert kiváltképpen a modern társadalmakban, ahol a szociális mező barázdáltsága s a politikai törekvések megosztottsága a szellemi értékmagartatás-rendszerek tekintetében ugyancsak tagoltsággal jár, maga a történelmi hagyomány is megosztott. Amit nemzeti hagyománynak szokás nevezni, az inkább csak a kanti értelemben vett transzcendentális tudatban s esetleg az iskolai tankönyvekben létezik, mert ténylegesen a társadalom különböző rétegei más-más hagyományokat vallanak a magukénak. A magyar história múltbéli szereplőihez és történéseihez való társadalmi-közösségi viszonyulást is csaknem mindig nagyfokú megosztottság jellemezte, ámbr erről manapság nemigen szokás beszélni. A XVIII. század magyar nemességét ugyanúgy eltérő értékhorizontú csoportokra, illetve a történelmi múltat különbözőképpen megítélő táborokra tagolta a kuruc-labanc vagy a katolikus-protestáns ellentét, mint ahogyan a XIX. században is elűtő történelemlátást eredményezett a függetlenségek és az aulikusok szembenállása.

Az 1848–49-es forradalom bukásától kezdve, el egészen úgyszólván napjainkig, a magyar nemzeti történelemhez való viszonyulás tekintetében a társadalmi-közösségi értékszempontok megosztottsága a leghatározottabban a Széchenyi-modell és a Kossuth-örökség vitájában nyilvánult meg. A nemzeti létlehetőségek és a társadalomlélektani állapotok alakulásától függően a közösségi tudatban hol Kossuthnak, hol Széchenyinek a neve vált ragyogóbbá, de a különböző társadalmi csoportok és politikai érdektörmörölések egyazon időszakon belül is eltérő hangsúlyokkal idézték a két jeles személyiséget. Nagyon hosszúra nyúlna dolgozatunk, ha ennek az immáron másfél százados szemléleti disputának akár csak a legfőbb mozzanatait ismertetni akarnók. Az eddig mondottaknak megfelelően itt csupán arról kívánunk röviden szólni, hogy az első világháborút követő években a történelmi tragédia hangulatában élő Magyarországon miként magasodott Széchenyi alakja a Kossuthé fölé, s lett nevéből a politikai konszolidáció megalapozását szolgáló program, illetve a lelki konsternáció feloldására hivatott ideológia.

Egyik 1933-ban közölt tanulmányában, amely később is szóba kerül még majd, Makkai Sándor, részint Szekfű Gyula gondolatmenetét követve, áttekintette a Széchenyi-kultusz dagályainak és apályainak 1848–49 óta egymást követő változásait, s megállapította, hogy századunk elején, a nemzeti önelégültség és a liberalizmus problémátlan derűlátása közepette a magyar történelmi tudatban Széchenyi István alakja szoborrá, fenntartás nélkül tisztelt, ünnepi áhítattal emlegetett, ám egyébként élettelen idolummá merevedett. De aztán minden következményével együtt hirtelen az országra szakadt 1918–19 tragédiája, s a nagy összeomlás robajában Széchenyi szobra is megrázkódik. „Egyszerre rettenetesen elevenné lesz. »Szólamai«, »szóvirágai«, »egyoldalúságai« borzasztó reálisra tüzesednek. A nemzethalál, a »teljes felbomlás« kikacagott és vétkes könnyelműségnek bélyegzett vad próféciai fölmerednek a nemzet előtt [...]» Széchenyi „a saját hamis kultuszának művirágain taposva beledobban nemzete

rémült szívébe.”⁷ Ám az úgynevezett „boldog békeidők” nemzedéke még Trianon után sem akart hinni Széchenyinek — állapítja meg Makkai. A millenniumi éra továbbélő mentalitása miatt nem tudta belátni, hogy ami a nemzettel történt, azért maga a nemzet is felelős. Azzal a meggyőződéssel gyászolta az ország megcsonkulását, hogy „véletlen, külsődleges, végzetes erő-összeütközéseknek” vált áldozatává „az igaz, a jó, az ártatlan magyar nemzet”. A Széchenyitől oly keményen ostromozott nemzeti fogyatkozásokról, a Nagy Parlag ezerféle „égig erő giz-gaz”-áról továbbra sem akart hallani. Megpróbálta Széchenyit visszaparancsolni szoborra. Csakhogy ez most már nem sikerült neki. A történelmi katalizma nyomán ugyanis a nemzet jövőjét munkáló társadalmi rétegekben mindinkább gyökeret vert a kritikai magyarságszemlélet, s ehhez kapcsolódva új tartalmú Széchenyi-kultusz honosodott meg. A *Hitel* szerzőjének szellemi redivivusát, a magyarságtól őszinte önvizsgálatot követelő Széchenyi fölfedezését a nemzet fennmaradásának végső nagy kérdése motiválta — írja Makkai. Az a döbbenetes felismerés húzódott meg a háttérben — újra csak Makkait idézzük —, hogy „ha Széchenyi sötét próféciai még egyszer kénytelenek lesznek megvalósulni, akkor nincs többé magyar jövőnd”⁸.

Amit Makkai Sándor az első világháborút követő esztendőök magyarországi Széchenyi-kultuszával kapcsolatosan 1933-ban esszéisztikus megközelítésben és emelkedett-alanyias stílusban elmondott, azt közel háromnegyed évszázad távlatából a mai esztétorténeti irodalom némileg másképpen tárgyalja és értékeli. Egyértelműen megállapítható, hogy a húszas évek elején Széchenyi neve egy fölöttébb sokrétű ideologizációs folyamat alapvető kellékeként került a magyar szellemi élet középpontjába: az ország talpraállításán fáradozó s a bethleni konszolidációban érvényre jutó konzervatív reformizmus igyekezett Széchenyi igéiből világnézeti bázist teremteni magának. Az a társadalmi-politikai törekvés épített Széchenyi tettei és kezdeményezései köré átfogó nemzeti ideológiát, amely keresvén az ország számára a válságból való kivezető utat, azt egy higgadt és körültekintő antiliberális retardációban, az úgynevezett „keresztény európai szellemhez” és „a hagyományos magyar értékekhez” való visszatérésben vélte megtalálni. Számára a Széchenyi nevében szorgalmazott kritikai nemzetszemlélet voltaképpen a XIX. században meghonosodó s a magyarságra nézve — úgymond — semmi jót nem hozó liberalizmus és szabadelvűség bírálatát jelentette.

Ennek az ideológiának a megalapozásában, közelebbről pedig Széchenyinek a keresztény konzervatív reformizmus és a „spirituális magyarság” képviselőjévé való átstilizálásában köztudomásúlag a korszak mindmáig legnagyobb hatású történetírója, Szekfű Gyula játszotta a vezető szerepet. Szekfű 1920-ban kiadott nevezetes műve, a *Három nemzedék* nemcsak a magyar historiográfia Széchenyi-szemléletét határozta meg mintegy másfél évtizedig, hanem egy időre úgyszólván az egész magyar szellemi élet fejlődésének irányt szabott.

Szekfű Gyula történetírói munkásságáról eddig is sokat vitatkoztak, s bizonyára ezután is sokat fognak még vitatkozni a szakemberek. Bárki bármiként értékelje is a munkásságát, azt tiszta lelkiismerettel senki kétségbe nem vonhatja, hogy a huszadik század egyik legnagyobb magyar történésze volt. A magabiztos szaktudás és a lenyűgöző forrásismeret olyan szintetizáló látásmóddal s a száraz adatok átszellemítésének olyan művészi képességével társult nála, amelyről kevés historikus esetében beszélhetünk. A

⁷ Makkai Sándor: *Harc a „szobor” ellen*. EH. VI(1933). 3. sz. 150. Kötetben Makkai Sándor: *Az élet kérdései*. Tanulmányok I. Bp. 1935. 85.

⁸ Uő, kötetben 85—86.

Három nemzedék az első világháború utáni magyar szellemi kultúra egyik legfontosabb és legjellegzetesebb produktuma volt. A konszolidáció éveinek magyar szellemi életéből szinte semmit sem érthet meg az, aki figyelmen kívül hagyja ennek a hatalmas ismeretanyagra támaszkodó s publicisztikai lendülettel megírt munkának a kortársakra gyakorolt rendkívül nagy hatását.

A *Három nemzedék* tagadhatatlanul szubjektivitásból született: az a hangulat csapódott le benne, amely a háborús összeomlást és az ország nagy megszállgatását követően a katasztrófa okain tűnődő s a talpraállítás lehetőségein gondolkodó értelmiségiek egy részét, a politizálást felelősségteljes dologként kezelő közügyi konzervativizmust jellemezte. Kosáry Domokos egyik régebbi megfogalmazása szerint Szekfű Gyula munkája „Széchenyi kínzó és tisztító erejű kritikájának új alkalmazását jelentette”⁹. Glatz Ferenc friss keletű értelmezése szerint pedig a *Három nemzedék*, kiváltképpen a könyv Széchenyiről szóló része „egy lelki békétlenségben élő író” műve volt.¹⁰

Szekfű munkájának az a — nézetünk szerint minden elemében hamis, sőt már a logikai premisszáit tekintve is félrevezető — tétel állott a középpontjában, hogy a reformkortól kezdve az 1848–49-es forradalmon és a kiegyezésen át el egészen az első világháborúig a magyarság története folyamatos hanyatlást mutat. Az 1867-es kiegyezés után — Szekfű szerint — különösen szembeszökővé vált a dekadencia, aminek aztán szükségképpen nemzeti tragédiába kellett torkollnia. Szekfű nem hisz a társadalomfejlődés polgári modelljében, megkérdőjelezi a haladás gondolatát, s határozottan elveti a liberális állami berendezkedés eszményét. Különösen kemény elmarasztaló szavakat használ a magyar liberalizmus, a kiegyezés évtizedeiben létrejövő gazdasági és politikai struktúrák értékelésekor. A vádjai e tekintetben a köré a gondolat köré csoportosulnak, hogy a szabadverseny játékszabályaihoz igazodván, a XIX. század második felének liberális állama a polgárság nélküli magyar társadalmat kiszolgáltatottá tette s a magyar embert magára hagyta, amikor annak védelemre lett volna szüksége. Ebből a gondolatból kiindulva ítél meg Szekfű csaknem mindent, ami a századforduló Magyarországon gazdasági, politikai és művelődési téren történt vagy lejátszódott, kezdve a magyar nagyvárosi kultúra kialakulásával s el egészen a zsidó asszimiláció kérdéséig.

Ezt az itt vázolt társadalomértelmezést és történelmi koncepciót hivatott aláboltozni a *Három nemzedék*ben Széchenyi István megidézése. A keresztény konzervatív reformizmus szellemében végzett céltudatos országszervező munka, a politikai szélsőségek indulatteli logikáját és a haszonelvű burzsoázia hideg racionalitását egyként elutasító nemzetépítő tevékenység számára próbált Szekfű ideológiát alkotni, s ehhez volt szüksége — nem „a legnagyobb magyar”, hanem — „a leghívebb magyar” alakjára. Széchenyivel indít a *Három nemzedék* első, 1920-as kiadásának már a bevezetése is: arra hívja fel itt Szekfű az olvasóját, hogy „vesse le, ha még vannak, illúzióit, s próbáljon meg velem együtt a Széchenyi Istvántól annyit sürgetett nemzeti önismeret útjára lépni”. Szembe kell nézni őszintén a valósággal, még ha esetleg fájó is az — folytatja Szekfű —, mert „nemzeti csapások idején nincs más honszeretet, mint az önismeret”¹¹. Persze ez az „önismeret”, mint már jeleztük, Szekfű számára elsősorban a XIX. század második felének és századunk elejének társadalmi-politikai „tévelygéseivel”, a „gyeplőtlen liberalizmussal” és az „üresjáratú szabadelvűséggel” való leszámolást jelentette. A kiegyezés korának

⁹ Kosáry Domokos: *A történetíró*. Magyar Szemle 1943. 5. sz. 236.

¹⁰ Glatz Ferenc: *Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével. Előszó a Három nemzedék és ami utána következik* 1989-es reprint kiadásához. XV.

¹¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp. 1920.

vezető politikusait és literátus tollforgatóit sok mindenért elmarasztalja Szekfű, de leginkább talán azért, mert — úgymond — meghamisították, a maguk közéleti látásmódjához igazították Széchenyit: liberális reformert csináltak belőle. Figyelmen kívül hagyták azt a hatalmas szakadékot, amely Széchenyit és Kossuthot, illetve az általuk képviselt közügyi éthoszt és társadalmi gyakorlatot elválasztotta egymástól. „Két jelesünket — írja Szekfű — a weimari Goethe–Schiller szobor hasonlatosságára, baráti kézfogásban ábrázolták, minek egyszerű következménye lőn, hogy sem egyiket, sem másikat maga valóságában nem ismerte közönségünk.” Az igazság az — szögezi le a *Három nemzedék* írója —, hogy Széchenyi „diametrálisan ellenkezője volt annak, minőnek a hanyatló kor, saját lelkiismeretének elaltatására, elképzelte”¹². Konzervatív reformer volt Széchenyi, a katolikus univerzalizmus és az európai keresztény-germán szellemiség reprezentánsa, ám egyszersmind „a leghívebb magyar”, aki — miközben a társadalom megújulásáért dolgozott —, „a magyar talajt soha el nem veszti lábai alól” — állapítja meg Szekfű. Majd így folytatja: „Ő nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezkedést óhajtá megváltoztatni, tehát nem az objektív, külsőleges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső szubjektív világát. Reformmunkája elsősorban az egyes magyar lelki diszpozícióinak megjavítására s ezáltal az egyedekből kialakuló nemzeti lélek megnevelésére irányul.”¹³ „Az ő rendszere csak időnként, tünetileg, a körülményekhez simultán látszott gazdasági, politikai, magánjogi, kereskedelmi reformnak, holott mindezen pozitívumok csak külső formái, változó öltöneyei valának az állandó erkölcsi gondolatnak.”¹⁴ Midőn Széchenyi a Nagy Parlagot ostromozza, voltaképpen a Nemzeti Erény kialakításán fáradozik. „A nemzeti vétkek ellentéte, a nemzeti erény a cél, melyet ő szédítő magasságban, a lelki élet erkölcsi régióiban helyez el, mérhetetlen távol a kiindulóponttól, a Nagy Parlagtól.”¹⁵

Még hosszasan lehetne folytatni a *Három nemzedék* szemléleti jellemzőinek és a hozzájuk kapcsolódó Széchenyi-értelmezésnek a bemutatását, s ugyancsak hosszasan el lehetne időzni Szekfű Gyula történelemfelfogásának bírálatánál is, de már az eddigi fejtegetéseinkkel is jócskán kiléptünk a tanulmányunk címében megjelölt tematikai keretek közül. Elengedhetetlenül szükség volt azonban erre, mert csak az egyetemes magyar művelődés általános mozgásfolyamataival egybevetve érthetjük meg igazán az erdélyi magyar kultúra sajátosságait. Szekfű áttetszően ideologikus célzatú Széchenyi-ábrázolásának, illetve a húszas évek magyarországi Széchenyi-kultuszának ismertetése a két világháború közötti erdélyi magyar Széchenyi-recepció eszmetörténeti összefüggéseit hivatott kitapinthatóvá tenni.

Visszatérve dolgozatunk tulajdonképpeni tárgyához, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a kisebbségi életalapozás évtizedében Szekfű Gyula Széchenyi-szemléletének és a hozzá kapcsolódó közügyi értékmagatartásnak az erdélyi magyarság körében nem volt számottevő hatása. A háború pusztítása, a forradalmak felviharzása és a trianoni trauma nyomán kialakuló magyarországi Széchenyi-kultusznak a húszas évek Erdélyében nemigen voltak követői. A nemzeti tragédia okozta bénultságból viszonylag hamar magához térő erdélyi magyarság figyelmét más gondok és más feladatok kötötték le: ki kellett építenie a kisebbségi élet számára nélkülözhetetlen társadalmi infrastruktúrát, politikai, gazdasági és művelődési téren egyaránt új intézményeket kellett létre-

¹² I. m. 25.¹³ I. m. 32.¹⁴ I. m. 41.¹⁵ I. m. 33.

hoznia. A polgári-plebejus és októbrista értelmiségiek, akik e rendkívül nehéz és nem kevés áldozatot követelő munkában élenjáró szerepet vállaltak, az 1919 utáni magyarországi politikai fejleményeket fenntartással vagy éppenséggel ellenszenvvel szemlélték, s a velük összefüggő szellemi-ideologizációs törekvéseket is elutasították. Az októbristák inkább Kossuthot idézték, semmint Széchenyit, a transzilvanisták pedig Cserei Mihályra és Apor Péterre, Apáczai Csere Jánosra és Misztótfalusi Kis Miklósr, valamint az önálló Erdély hajdanvolt nagy fejedelmeire, Bethlen Gáborra és a Rákócziakra hivatkoztak közügyi eszmefuttatásaikban. A konzervatív rétegek sem törődtek különösebben „Széchenyi igéivel”. Szemléletükben a Szekfűtől oly szenvedélyesen bírált liberális korszakhoz kötődtek, annak értékpreferenciáit és mentalitásstruktúráit hordozták magukban, idegen és elfogadhatatlan volt számukra a *Három nemzedék* megközelítésmódja.

Mindez persze korántsem azt jelenti, hogy a kisebbségi életalapozás gondjaival küszködve, az erdélyi magyar kultúra nem vett tudomást a húszas években Szekfű Gyula tevékenységéről, vagy hogy Széchenyi alakja ez időben teljesen kihullott az erdélyi magyarság történeti tudatából. Szó sincs ilyesmiről. Noha 1919 után Erdély hosszú évekre szigorú szellemi vesztésgár alá került, s a magyarországi könyveket és sajtókiadványokat az új hatalom egyáltalán nem engedte át a határon, az erdélyi magyar írástudók igyekeztek mégis számon tartani mindent, ami az anyaország kultúrájában történt. Rendszerint azokat a szellemi-kulturális megvalósításokat és művelődéspolitikai törekvéseket is regisztrálták, amelyekkel nem tudtak egyetérteni. Szekfű Gyula történetírói működését az erdélyi magyar tudományosság, a céhbeli szűkebb rétege úgyszólván kötelességszerűen figyelemmel kísérte, de az értelmiség szélesebb tábora is odafigyelt rá. Szekfű 1924-ben kiadott *Történetpolitikai tanulmányok* című gyűjteményes kötetről, amely a *Három nemzedék* néhány alaptételét fogalmazta újra sarkított formában, terjedelmes kritikai ismertetést közölt a Magyar Kisebbség¹⁶. Az 1926-ban megjelentetett, sok szempontból úttörő jelentőségű *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című Szekfű-munkából hosszú részletet is közölt Jakabffy Elemér folyóirata.¹⁷ Ez utóbbi munkát a György Lajos szerkesztette Erdélyi Irodalmi Szemle mindjárt a megjelenése után ugyancsak kimerítően ismertette és méltatta.¹⁸ Hangsúlyoznunk kell, hogy a pozitív méltatások elsősorban a szaktörténész Szekfű Gyulának, a lenyűgözően sokat tudó és megejtően szépen író historikusnak szóltak. Az ideológus Szekfűvel nemigen törődtek, vagy fenntartással viszonyultak hozzá. Jellemzőnek érezzük e tekintetben a Magyar Kisebbség 1924. évi utolsó számának a *Történetpolitikai tanulmányok* kapcsán megfogalmazott következő mondatát: „Mi, akik a képet, melyet a szerző a trianoni Magyarország társadalmi alakulatáról történeti valósággal, finom szociológiai érzékkel elibénk rajzol, a távolból nézzük, akik a társadalmi eszmék eme tusáját azok hatókörén kívül, a magunk szűkös kisebbségi páholyából megvesztegethetetlenül szemléljük s ítéletünket [...] elfogulatlanul formulázzuk — kételkedő meg nem értéssel állunk a zárókövetkeztetések előtt.”¹⁹

Amiként a húszas évek erdélyi magyar kultúrájában Szekfű Gyula értékelésekor elkülönült egymástól a szakembernek kijáró elismerés és az antiliberalis retardáció

¹⁶ (~ rom.): Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. MK. III(1924). 24. sz. 979–982.

¹⁷ Az erdélyi államnyelv kifejlődése. Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. MK. V(1926). 17. sz. 637–642.

¹⁸ Apor Péter: Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Erdélyi Irodalom Szemle (a továbbiakban: EISz) III(1926). 201–206.

¹⁹ MK. III(1924). 24. sz. 981.

ideológusától való idegenkedés, azonképpen a korszak erdélyi magyar Széchenyi-irodalmában is sajátos szemléleti kettősség figyelhető meg. Eszmetörténeti összefüggéseiben vizsgálva, illetve az egyetemes magyar szellemi műveltség egykori törekvéstendenciáival összevetve kisebbségi kultúránkat, arra a megállapításra jutunk, hogy az első világháborút követő évtized ideologikus fogantatású Széchenyi-dívatja elkerülte Erdélyt. Mint már fentebb is mondtuk, nem hullott ugyan ki Széchenyi alakja az erdélyi magyar történeti emlékezetből, de Erdélyben jóval kevesebbet s merőben más megközelítésben foglalkoztak vele, mint Magyarországon. Ami Erdélyben a húszas években Széchenyiről megjelent, azt elsősorban a nemzeti történelem minden nagyjának kijáró tisztelet, nem pedig valamilyen ideológiateremtő szándék diktálta. Széchenyi eszméinek aktuálpolitikai-ideológiai megpörgetésére, ami Szekfű Gyula *Három nemzedéke* nyomán a bethleni konszolidáció időszakában Magyarország szellemi kultúrájának egyik jellemző vonásává vált, a húszas évek Erdélyében nemigen találunk példát. Volt ugyan Erdélyben is hasonló megpörgetés, de az más történelmi nagyságokhoz, a közösségi génusz más reprezentánsaihoz kapcsolódott. A múltbeli események normatív megjelenítése, az elődök tetteinek és törekvéseinek a jelen feladataival való szembesítése itt más módon és más mércék alapján történt. Valahogy úgy, ahogyan azt Kristóf György egyik 1929-es írása, pontosabban az írás címének Tompa Mihálytól kölcsönzött sajátos metonímiája példázta. *Erdély Széchenyi Istvánja* — ezt jegyezte címként az Erdélyi Irodalmi Szemlében közölt tanulmánya fölé Kristóf György —, a tanulmányában pedig a XIX. századi Erdély nagy mindenesének, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítójának, gróf Mikó Imrének a tevékenységét méltatta.²⁰

Az elmondottak alkalmasint azt is érthetővé teszik, hogy a vizsgált időszak erdélyi magyar sajtójában — ide értve a tudományos kiadványokat is — a Széchenyivel foglalkozó írások miért csak egy-két jubileumi alkalom kapcsán szaporodtak meg. Főként az első reformországgyűlés megnyitásának, Széchenyi közéleti fellépésének és a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 100. évfordulója alkalmából fordult a „legnagyobb magyar” alakja és szellemi öröksége felé a közösségi érdeklődés. 1925-ben jött volt el a centenáriuma annak, hogy a hosszas huzavona után összehívott magyar országgyűlés 1825. október 12-i ülésén egy huszár kapitányi egyenruhát viselő, eladdig a közélet színpadán egyáltalán nem szereplő s magyarul akkor még eléggé gyatrán beszélő főúr azzal lepte meg méltóságviselő társait, hogy magyar nyelven szólalt fel, s pártját fogta az alsótábla ellenzéki javaslatainak. Rendkívüli dolog volt ez, mert korábban évszázadok óta nem hangzott el magyar szó a főrendi tábla ülésein. S ugyanez a huszár kapitány két héttel később, 1825. november 3-án, amikor a rendek egyik vezérszónoka, felsőbükki Nagy Pál, a nyelv nemzetfenntartó szerepéről beszélván, felszólította a jelenlévőket, hogy annak ápolását anyagi áldozatokkal is segítsék elő, azonnal egyévi jövedelmét ajánlotta fel — összesen mintegy 60 ezer forintot — egy alapítandó tudós társaság céljaira. Példáját mások is követték. Így rövidesen negyedmillió forintnyi adomány gyűlt össze, s az országgyűlés külön törvénycíkket fogadott el a Magyar Tudományos Akadémia létrehozására.²¹

Ismételjük: mindennek 1925-ben volt a 100. évfordulója, s az erdélyi magyar szellemiség, amely a maga megkülönböztető sajátosságait hangsúlyozva is az egyetemes magyar szellemiség elszakíthatatlan részének s az egész kárpát-medencei magyar

²⁰ Kristóf György: *Erdély Széchenyi Istvánja*. EISz. VI(1929). 328—337.

²¹ L. Hóman Bálint—Szekfű Gyula: *Magyar történelm* V. Írta Szekfű Gyula. Bp. 1936. 262.; Barta István: *A Széchenyi-kérdés*. Előszó Széchenyi István válogatott írásaihoz. Bp. 1959. 9.

történelem teljes jogú társörökösének tekintette magát, igyekezett méltó módon adózni Széchenyi emlékezetének. Több centenáriumi cikk, múltidéző írás jelent meg ez alkalomból az egykori magyar sajtókiadványokban, s néhány igényesebb tanulmány is napvilágot látott. Csaknem általános jellemzőjük volt e cikkeknek és tanulmányoknak a szemléleti visszafogottság, a nagy feszítvú általánosításokat kerülő, higgadt, analitikus megközelítésmód és a történetiség elvének messzemenő respektálása. Nézetünk szerint korántsem csak a kisebbségi helyzettel összefüggő publikációs körülmények készítették szordínós hangvételre a cikkírókat és a tanulmányok szerzőit: az a különbség ragadható meg itt, amely a húszas évek erdélyi magyar Széchenyi-szemléletét az egykori magyarországi Széchenyi-kultusztól elválasztotta.

Emeljünk ki egyet-kettőt az említett többszörös Széchenyi-évforduló kapcsán publikált fontosabb és jellemzőbb írások közül.

Az Erdélyi Irodalmi Szemle 1925. évi első számában jelent meg Borbély Istvánnak, a kolozsvári unitárius kollégium egykori kiváló tanárának, a jeles irodalomtörténésznek és irodalomszervezőnek az ünnepi cikke *Gróf Széchenyi István* címmel és a következő alcímmel — az ezöpusi nyelv itt talán már valóban kényszerűséget fejez ki, a kisebbségi megnyilatkozásokat körülpaláncoló cenzúra szigoráról s egyszersmind annak ostobaságáról tanúskodik —: *Az 1825-ik év eseményeinek centenáriuma alkalmából*. Szolid, tárgyilagosságra törekvő írás, a pozitivizmus tudományoszménye szabja meg a gondolatmenetét. Elsősorban a *homo oeconomicus* Széchenyi Istvánt mutatja be, a gyakorlati kezdeményezések emberét, aki a nemzeti felemelkedés alapját és legfőbb feltételét a gazdasági előrehaladásban látta. Érzékeltetendő Borbély István cikkének tartalmát és szemléletét, úgy hisszük, elégséges lesz néhány sort idéznünk belőle. Így mutatja be Széchenyi gazdaságpolitikai elképzeléseit: „Reformtörekvéseinek középponti célja az ország iparának kifejlesztése volt. Azonban a helyes iparfejlesztő politikát okszerű nemzetgazdászatnak, tehát egyrészt földművelésnek és állattenyésztésnek, másfelől hitelképesen rendezett pénzügynek kell megelőznie és a közbiztonság jogrendjén álló kereskedelemnek kell követnie. Ennélfogva az iparpolitikának s rajta keresztül a nemzeti haladásnak [olyan] programja van, melyben nemcsak a *mi*, hanem a *miként* is alapvető fontosságú, mi több, a cél elérése egyenesen a helyesen megválasztott s az okosan betartott módszertől függ.”²²

Balogh Artúr tolla alól került ki az a másik, Széchenyit idéző évfordulós írás, amelyet érdemesnek tartunk a feledés homályából kiemelni. Az első világháború utáni erdélyi magyar közélet neves képviselője, a kisebbségjog európai viszonylatban is nagyra becsült egykori szakértője az Erdélyi Irodalmi Társaság 1925. december 6-i ülésén *Széchenyi emlékezete* címmel terjedelmes tanulmányt olvasott fel, melyet aztán nem sokkal később az Erdélyi Irodalmi Szemle nyomtatásban is lekötött.²³ Nézetünk szerint valahány írás közül, ami a húszas években Erdélyben Széchenyiről megjelent, a Balogh Artúré mondható a legigényesebbnek. Kiegyensúlyozott és tárgyilagosságra törekvő elemzést nyújt, s igyekszik a maga sokrétűségében bemutatni Széchenyi tevékenységét. Tanulmányának igényes voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a fejtegetéseivel és következtetéseivel nagyrészt a mai olvasó is maradéktalanul egyetérthet.

²² Borbély István: *Gróf Széchenyi István. — Az 1825-ik év eseményeinek centenáriuma alkalmából*. EISz. LVII(1925). 1.

²³ Balogh Artúr: *Széchenyi emlékezete*. EISz. LVII(1925). 393—410. Tanulmányát Balogh Artúr később — részint bővítve, részint pedig átdolgozva — köteté formálta: *Széchenyi István*. Cluj-Kolozsvár 1936. (A Magyar Nép Könyvtára).

Balogh Artúr ki nem mondottan bár, de egyértelműen szembelyezkedik azzal az inkább publicisztikai fogantatással, de a szellemtörténeti irányzat révén a tudományosságba is beszűrőmlő állásponttal, mely szerint Széchenyiben „minden magyar sorskérdés időtlen megválaszolóját” kell látnunk. Már a tanulmánya bevezető soraiiban leszögezi, hogy Széchenyi, s mindaz, ami az ő nevéhez kapcsolódott, sajátságosan a XIX. század első felének magyar történelmét reprezentálta. „Csak abban a korban, csak a magyar társadalomnak ama viszonyai között lehetett azzá, amivé lett” — írja érezhetően polemikus éllel Balogh Artúr, majd a megállapítását így nyomatékosítja: „Az a kor kellett, hogy nemzetének prófétája, megváltást hirdetője, az ígért földjét megmutatója legyen. Azok a viszonyok kellettek, hogy a »legnagyobb magyar« legyen.”²⁴

Széchenyi közügyi szemléletét és közösségi-közéleti tevékenységét taglalva, Balogh Artúr erőteljesen aláhúzza — s ebben is felfedezhető némi polemikus szándék —, hogy a nagy reformer nemzeti megújulásprogramja a társadalmi szervezet minden szféráját egyformán átfogta, az anyagi és erkölcsi, a gazdasági és művelődésbeli modernizáció követelményeit egyként szem előtt tartotta. Hasonló határozottsággal emeli ki Balogh Artúr a nemzetinek és az általános emberinek a szerves összefonódását is Széchenyi világlátásában. Alkalmassint nem lesz érdektelen és tanulságok nélkül való szó szerint idéznünk, hogy a magyarság reformkori magára találása, illetve a magyar nemzeti fejlődés XIX. századi nekilendülése szemszögekből miként határozza meg Balogh Artúr — túl a kézzelfogható közéleti érdemeken — Széchenyi jelentőségét. „Nagy jelentősége mindenekelőtt abban áll — írja —, hogy ő rázta fel a magyar nemzetet abból a dicső múltból táplálkozó optimista illúzióból, amely azt hitte, hogy ha eddig el nem pusztult annyi vész és megpróbáltatás után a magyar, eddigi állapotában is képes lesz megállni helyét ezután is. Ő rázta fel abból a tévhitből, hogy szellemileg és anyagilag egyaránt hátramaradás, káros intézmények nevetséges magasztalása, kis privilégiumok bálványozása mellett a jövőben is meg lehet élni.”²⁵ Fölismerte és következetesen hirdette, hogy „a magyar nemzetnek is korszerűen át kell alakulnia, ha fenn akar maradni...”²⁶

Ha valaki a kimerítő teljesség igényével próbálná számba venni a húszas évek erdélyi magyar Széchenyi-irodalmát, az még több más cikket, tanulmányt, múltidéző eszmefuttatást cédulázhatna ki az egykori sajtóból, sőt néhány írói-költői alkotást is fölleltározhatna a témában. Kezdve a történész és irodalomtudós Bitay Árpáddal, aki a szóban forgó időszakban mintegy féltucatnyi cikkben foglalkozott Széchenyi alakjával és tevékenységével, igyekezvén összekalászkodni minden apró adatot, ami a *Hitel*, a *Világ* és a *Stádium* eszméinek XIX. századi román recepciójáról, illetve Széchenyinek a román szellemiségben való jelenlétéről tanúskodik²⁷, el egészen a gyulafehérvári Majláth-főgimnázium egykori tizenhét esztendő diákjáig, aki — ma már nem szívesen ejtjük ki a nevét — a Pásztortűz 1925. március 8-i számában csikorgó klapanciákban adózott a „legnagyobb magyar” emlékezetének²⁸, jó néhány szerző szerepelhetne egy exhausztív igényű összeállított Széchenyi-bibliográfiában. Jelen dolgozatunk keretei között azonban

²⁴ I.m. 393.

²⁵ I.m. 395—396.

²⁶ I.m. 396.

²⁷ Bitay Árpád: *Gróf Széchenyi Istvánnak és apjának híre és egykorú ismertetése Romániában*. EISz. I(1924). 136—141.; *Széchenyi [I] és a románok*. Pásztortűz (a továbbiakban: Pt) XI(1925). 475—476.; *Az első román folyóirat Széchenyi Istvánról*. E. 1926. 171. sz.: *Román dicsőítő írás és vers a Széchenyiekről 1829-ből*. EISz. V(1928). 84—98.; *Még egy román kortárs magasztaló megemlékezése Széchenyi Istvánról*. Uo. VI(1929). 105—106.

²⁸ Bányai László: *Széchenyihez*. Pt. XI(1925). 85.

nyilván nem lehet célunk a húszas évek teljes erdélyi Széchenyi-irodalmának a föllajstromozása. Erre itt nincs is szükség. Úgy véljük, az említett cikkek és tanulmányok, illetve a belőlük kiemelt gondolatok is elégségesen igazolják azt a megállapításunkat, hogy amit Erdélyben az 1918–19 utáni első évtizedben Széchenyiről írtak, azt — ellentétben a bethleni konszolidáció Magyarországgal — nem valamilyen programalkotó törekvés vagy ideológiai útkeresés diktálta, hanem a múlt nagyjainak természetszerűen kijáró tisztelet. Megfelelő támpontot kínálnak e cikkek és tanulmányok ahhoz is, hogy áttekinthessük azokat a gyökeres változásokat, amelyeket a Széchenyi szellemi örökségéhez való viszonyulás tekintetében a harmincas évek hoztak magukkal.

Ezen a ponton visszaérkeztünk oda, ahonnan László Dezső *Akarom: tisztán lássatok* című, 1933-ban közzétett könyvecskéjének a felemlítésével elindultunk. Mint tanulmányunk elején már mondtuk, a húszas-harmincas évek fordulóján Széchenyi eszmei öröksége az eleven erdélyi magyar szellemi élet középpontjába került, s az egykori fiatal értelmiség egy része belőle kiindulva próbált politikai-világnézeti paradigmát alkotni magának. A nagy gazdasági válság ezerféle feszültségtől terhes időszakában s az utána következő esztendőkből, amikor az erdélyi magyarság soraiban is mélyreható polarizálódás ment végbe s többszörös nemzedéki szembenállás szabdalta részekre a kisebbségi társadalmat, Széchenyi invokációja formálisan olyasféle szerephez jutott Erdélyben — ezt is megállapítottuk már —, amilyent Magyarországon a bethleni konszolidáció első napjaitól kezdve játszott. A *Hitel* reformprogramjára való visszatekintés, Széchenyi eszméinek és akarásainak megidézése a harmincas évek erdélyi magyar szellemiségében ideológiai tartalmat s részint aktuálpolitikai jelentést kapott, egymással szemben álló társadalmi törekvések ütköztető tényezőjévé vált.

Vázlatosan ugyan, de szóltunk már az előzőekben azokról az eszme- és társadalomtörténeti körülményekről, amelyek Széchenyi erdélyi utóéletében a jelzett fordulatot előidézték. Itt még arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy kinek a munkásságához vagy milyen szellemi-világnézeti tömörülés tevékenységéhez köthető Széchenyi fölfedezése és közügyi éthoszána követendő példaképpé való avatása. E kérdés kapcsán pedig először azt a vélekedést kell megvizsgálnunk, mely szerint az addig járt kisebbségi-közeleti út sehová sem vezető jellegére rádöbbenő s művelődési téren is válságjelenségekkel küszködő erdélyi magyar társadalom Széchenyi felé való fordulását Makkai Sándor kezdeményezte, mégpedig a *Magunk revíziója* című 1931-ben kiadott könyvével és az Erdélyi Helikonban közölt, fentebb már többször idézett 1933-as tanulmányával. Pongrácz Kálmán, aki egykor maga is ahhoz a fiatal értelmiségi csoportosuláshoz tartozott, amely Széchenyi nevét a zászlájára írta, úgy fogalmazott, hogy Makkai volt az, aki „Széchenyi keresztény-nyugatmagyar-európai szemléletét” úgy, ahogyan az Szekfű Gyula és követői tollán megfogalmazódott, „népi és transylván szellemmel” átültette „keletmagyar-protestáns környezetbe”.²⁹

Az erdélyi magyar eszmetörténeti irodalom sok nagy adóssága közé tartozik többek között az is, hogy mind ez idáig nem foglalkozott kellőképpen Makkai Sándor elmélet-bölcséleti munkásságával. Különösen hiányolandó az, hogy mindmáig nem került sor a *Magunk revíziójának* alapos és körültekintő, a mű keletkezésének körülményeit, világnézeti eredőit és ideológiai filiációit egyként szem előtt tartó elemzésére. Pedig e mű köztudomásúlag a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi kultúra egyik legtöbbit

²⁹ Pongrácz Kálmán: *A népi és európai gondolat*. Hitel (a továbbiakban: H) 1936. 2. sz. 127. Ugyanezt a gondolatot Pongrácz egy másik írásában is kifejti: *Kelet és Nyugat az ifjúsági gondolatban*. Magyar Szemle 1935. 4. sz. 331–341.

emlegetett, a harmincas évek útkereső fiatal értelmiségére kiváltképpen erőteljesen ható alkotása volt.

Makkai munkájának részletes taglalásáról természetesen itt sem lehet szó. E helyütt — mint jeleztük — csak arra a kérdésre kívánunk válaszolni, hogy az erdélyi Széchenyi-szemléletben bekövetkezett változás mennyiben kapcsolható a *Magunk revíziójának* megjelenéséhez. Azt kell tehát megnéznünk, hogy Makkai művében milyen mértékben volt jelen Széchenyi eszmevilága vagy annak Szekfű-féle ideologikus interpretációja.

Nos, nézetünk szerint tagadhatatlan, hogy Makkai mondanivalóját jelentős részben Széchenyi inspirálta, s kétséget kizáróan megállapítható az is, hogy elemzéseiben helyenként Szekfű Gyula okfejtéseihez igazodott. Makkai kemény kritikai hangvételében, a húszas évek erdélyi közügyi viszonyaival és közéleti állapotával kapcsolatos bírálatában ugyanúgy ott érezzük Széchenyi szellemiségét, mint a „lelki impériumra” vonatkozó felfogásában vagy a magunk hibáiért viselt felelősség vállalásának következetes szorgalmazásában. Mintha egyenest a *Hitel* Széchenyijét parafrázálná Makkai, amikor például azt fejtegeti, hogy az erdélyi magyarságnak, ha fenn kíván maradni, őszintén szembe kell néznie a maga addigi tévedéseivel, s le kell számolnia önnön fogyatkozásaival. „Az élet érdekében el kell fogadni azt a szabályt — szögezi le egy helyütt Makkai, s a szavaiból Széchenyi száz évvel korábbi axiómáját véljük kihallani —, [hogy] ami velem történik, annak sohase keressem és sohase fogadjam el külső okát addig, amíg csak egyetlen belső ok is van, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy az a valami megtörténjék.”³⁰

Mindazáltal a *Magunk revíziójába* beépülő Széchenyi-reminiscenciák és a munkában itt-ott fölfedezhető Szekfű-hatás ellenére azt kell mondanunk, hogy az „új tartalmú Széchenyi-kultuszt” nem Makkai honosította meg Erdélyben. A Makkai kezdeményező szerepét valló álláspont szerintünk nem válik elfogadhatóbbá azzal, hogy a *Magunk revíziója* mellé esetleg odahelyezzük bizonyítékként az író-püspök másik említett publikációját, a *Harc a „szobor” ellen* című 1933-as írását is. Ez utóbbinak a szellemi-közügyi érdeklődés Széchenyi felé fordulása tekintetében már pusztán azért sem lehetett úttörő szerepe, mert lényegében csak szemleciikk volt, s mint ilyen, többek között László Dezső jóval korábban megjelent *Akarom: tisztán lássatok* című könyvecskéjéhez fűzött megjegyzéseket.

Széchenyi szellemi örökségét s vele együtt annak Szekfű-féle interpretációját is Erdélyben igazából az 1929–33-as gazdasági világválság idején és az utána következő esztendőben színre lépő fiatal értelmiségi mozgalmak fedezték fel és emelték be az egykori politikai-világnézeti küzdelmek erőterébe. Azok a nemzedéki csoportosulások véltek Széchenyiben ideológiai támaszra és közéleti példaképre találni, amelyek részint az ifjúság örök radikalizmusától, részint nagyon is jogos elégedetlenségtől hajtva, az addigi kisebbségi politika meddősége és a kisebbségi kultúra ellaposodása miatt lázadozva, valami újat szerettek volna érvényre juttatni Erdélyben. Makkai könyve, a *Magunk revíziója* is végső soron csak annak a társadalmi-politikai légkörnek és szociálpszichológiai atmoszférának volt a kifejeződése, amely a fiatal értelmiség szellemi „pártütését” a harmincas évek első felében előidézte. A könyvnek messzire hullámozó hatása volt az egész egykori erdélyi magyar művelődési életben, s a táborkba szerveződő fiatal értelmiségi nemzedék világnézeti önállósulását is nagymértékben elősegítette, de a Széchenyi-kultusz Erdélyben nem általa született meg. Elsőként, úgylehet, éppen Makkai

³⁰ Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Kvár 1931. 31–32.

utalt rá, hogy e tekintetben minden érdem és minden esetleges szemrehányás László Dezsőék és Venczel Józsefék nemzedékét, helyesebben mondván a „tisztánlátás” követelményét újrafogalmazó generációs tömörüléseket illeti meg. László Dezső többször is említett könyvecskéjét méltatva, Makkai, miután aláhúzta, mily fontos fejleménynek tartja, hogy immáron „a fiatalok is beálltak a »szobor« elleni harcba”, így fejezte be eszmefuttatását: „Ha a magyar ifjúság teszi élővé Széchenyit a maga számára, ez döntő jelentőségű lesz és hatásaiban kiszámíthatatlan áldások forrása.”³¹

A harmincas évek első felének nemzedéki aspirációkkal és általános társadalmi-politikai reformtörekvésekkel egyként fellépő fiatal értelmiségi csoportosulásai közül három olyant emelhetünk ki, amelyek eszmei-ideológiai fogódzókat keresvén maguknak, kisebb-nagyobb mértékben Széchenyi István történeti örökségéhez nyúltak vissza. Az 1930-ban induló *Erdélyi Fiatalok*, a felelős szerkesztőként Koós-Kovács István által jegyzett, de valójában Makkai László és Venczel József által kezdeményezett 1935-ös *Hitel* és annak egy évvel később született féléstvére, az Albrecht Dezső-féle *Hitel* körül szerveződő fiatal értelmiségi csoportosulásokról van szó. Mint ismeretes, nagyon jelentős generációs tömörülések, az egykori erdélyi magyar kulturális és közéleti viszonyok alakulását a maga egészében is befolyásoló szellemi-világnézeti szekértáborok voltak ezek.

Terjedelmes és sokrétű elemzést igényelne annak eldöntése, hogy a jelzett fiatal értelmiségi csoportosulások közül melyik milyen mértékben építette a maga világlátását és közügyi törekvéseit Széchenyire, ki mennyiben ötvözte a „legnagyobb magyar” társadalomfelfogását és nemzetszemléletét másoktól kölcsönzött ideológiákkal, ki miként kapcsolta össze a múlt szellemi örökségét a kisebbségi valóság közvetlenül megélt tapasztalataival. Egy átfogó igénnyel végzett eszmetörténeti vizsgálódásnak feltétlenül válaszolnia kellene arra a kérdésre is, hogy a harmincas évek erdélyi értelmiségi csoportosulásai által elfogadott Széchenyi-értelmezések miként illeszkedtek bele a korszak egyetemes magyar szellemiségébe. Ez utóbbi kérdés kapcsán nyilván óhatatlanul szóba kerülne az a probléma is — a két *Hitel*-csoportosulás esetében semmiképpen sem lehetne kitérni előle —, hogy akik Székfű Gyula látásmódját tették magukévá, azokat voltaképpen melyik Székfű Gyula inspirálta: az 1920-as *Három nemzedék* szerzője-e, vagy pedig az, aki 1934-ben a maga eredetileg négy könyvből álló művét egy ötödik könyvvel, az 1919–20 után kialakuló magyar „neobarokk” társadalmi és politikai rendszer rendkívül éles hangú, bizonyos fokig még Szabó Dezsőn is túltevő kritikájával toldotta meg? S mindezek tisztázása után még ott volna az egykori generációs mozgalmak megítélése szemszögéből a legfontosabb kérdés: akik Széchenyi alapvető munkájának, az 1830-ban megjelent *Hitelnek* a címét száz esztendő múltán kölcsönvették és folyóiratcímé avatták, azok mit végeztek az erdélyi magyar kultúrában s mit tettek közéleti téren, egyszóval miként sáfárcodtak Széchenyi szellemi hagyatékával?

Mindezeknek a kérdéseknek a kibontása további tanulmányok sorát, a két világháború közötti erdélyi magyar kultúra és közélet további vizsgálatát követeli meg.

*

³¹ Makkai Sándor: *Harc a »szobor« ellen*. EH. VI(1933). 3. sz. 163. Kötetben Makkai Sándor: *Az élet kérdezt. Tanulmányok* I. Bp. 1935. 103.

Idézzük a tanulmányunkat, s idézzük be. Az 1935-ös *Hitel* beköszöntő számának első oldalán Makkai Sándor *Mi lesz velünk?* című cikkét s Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című művének egyik igen fontos alfejezetét, nevezetesen a „nagy magyar út”-tal, vagyis az egyenes tartású, tiszta öntudatú, kiművelt, magyarabb magyarság megteremtésével kapcsolatos fejtegetését találta az egykori olvasó. A második lapon jelent meg Juhász István félig-meddig programadó írása, ugyancsak *Hitel* címmel. Ennek első mondatait idézzük. E mondatok nyilván elsősorban a több mint félszázaddal ezelőtti lapindítók helyzetértékelését, létérzetét és intellektuális tájékozódását fejezik ki, s számunkra kissé tán a szófűzésük is szokatlannak tetszik. Ám ennek ellenére van valami olyasmi bennük, vagy talán inkább mibennünk, a magunk mai közösségi létkörülményeiben található valami olyasmi, ami részben aktualitást kölcsönöz nekik. Ezt írta Juhász István: „Ma Széchenyi-divat tartja uralma alatt a magyar földet. A mi számunkra azonban Széchenyi többet jelent. Saját korának kérdéseivel szembeni állásfoglalása minket, kik ugyanazon folyam: a magyar élet sodrában, az övéhez hasonló korban állunk, tanított, nevelt, kérdéseinket megvilágította. Széchenyi életünknek kiszakíthatatlan részévé lett és gondolkodásunk kiindulási pontjává.

Fájdalmasan és élesen látja meg Széchenyi, hogy a magyarság élete kopár, parlagi, »a halhatatlan lélek« ítéldőszéke előtt értéktelen, semmi. A nagy Parlag magyarázatát, e roppant süllyedés okait nem kívül keresi: belül, a nemzeti bűnökben találja meg. Széchenyi nemzeti önkritikája így saját helyzetünk öntudatos felismerésére is indít.”³²

³² Juhász István: *Hitel*. H. 1935. 2.

Tartalom

Csetri Elek: Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása.....	1
Fábián Ernő: Széchenyi István szabadelvű politikai modellje.....	14
Benkő Samu: Széchenyi eszméinek és cselekedeteinek korabeli erdélyi fogadtatása.....	24
Nagy György: Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között.....	37

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye. 53. kötet. 1991. 1—4. füzet.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei

1. 1992.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei. 64. kötet. 1991. A Szakosztály székhelyudvarhelyi tudományos ülészakán elhangzott előadások.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.

Erdélyi Tudományos Füzetek

- 209. Benkő Samu: Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese.
- 210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.
- 211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.
- 212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944—1949.

MEGJELENÉS ELŐTT:

Erdélyi Tudományos Füzetek

214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdasázig.

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
 3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.

Magyarországon terjeszti a Püski Könyvesház
 Budapest I. Krisztina körút 26.